दशरूपकविषयानुक्रमणिका ।

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
प्रथम प्रकाश ।			
मङ्गलाचरणम्	१	१ २	१
धातुप्रवृत्तिनिमित्तम्	१	३	१
ग्रन्थकर्तृप्रवृत्तिनिमित्तम्	१	४	१
पौनरुक्त्यपरिहार	१	५	२
दशरूपफलम्	१	६	२
नाट्यलक्षणम्	१	७	२
रूपलक्षणम्	१	७	२
रूपकलक्षणम्	१	७	२
सम्बन्धनियमनम्	१	७	२
दशभेदनामकथनम्	१	८	२
नृत्तलक्षणम्	१	९	२
नृत्यलक्षणम्	१		३
नृत्तनृत्ययोर्द्वैविध्यम्	१	१	३
रूपाणां भेदकनिरूपणम्	१	११	३
वस्तुनो द्वैविध्यम्	१	११	३
आधिकारिकनिरूपणम्	१	१२	४
प्रासङ्गिकनिरूपणम्	१	१३	४
प्रासङ्गिकस्य द्वैविध्यम्	१	१३	४
पताकास्थानकम्	१	१४	४
आधिकारिकपताकाप्रकर्योः त्रिविधत्वम्	१	१	४
इतिवृत्तफलम्	१	१६	५
इतिवृत्तसाधनम्	१	१	
अर्थप्रकृतिसङ्ख्यानम्	१	१	५
प्रदानसंहितम्	१	१८	५
अवस्थालक्षणम्	१	१९	५
आरम्भलक्षणम्	१		
प्रयत्नलक्षणम्	१		
प्राप्त्याशालक्षणम्	१	१	
नियताप्तिलक्षणम्	१	१	
फलागमलक्षणम्	१		६
सन्धिलक्षणम्	१	३	६
सन्धिभेदनामानि	१	४	६
मुखलक्षणम्	१	४	६

	प्रका॰	श्लोक ।	पृष्ठे ।
मुखभद्रकथनम्	१	२५	६
मुखभद्रनामानि	१	२५-२६	७
उपक्षेपलक्षणम्	१	२७	७
परिकरलक्षणम्	१	२७	७
परिन्यासलक्षणम्	१	२७	७
विलोभनलक्षणम्	१	२७	७
युक्तिलक्षणम्	१	२८	८
प्राप्तिलक्षणम्	१	२८	८
समाधानलक्षणम्	१	२८	८
विधानलक्षणम्	१	२८	९
परिभावनालक्षणम्	१	२९	१०
उद्भेदलक्षणम्	१	२९	१०
करणलक्षणम्	१	२९	१०
भेदलक्षणम्	१	२९	११
प्रतिमुखलक्षणम्	१	३०	११
प्रतिमुखाङ्गसत्त्वाकथनम्	१	३०	११
प्रतिमुखाङ्गनामानि	१	३१	१२
विलासलक्षणम्	१	३२	१२
परिसर्पलक्षणम्	१	३२-३३	१२
विधूतलक्षणम्	१	३३	१३
शमलक्षणम्	१	३३	१३
नर्मलक्षणम्	१	३३	१३
नर्मद्युतिलक्षणम्	१	३३	१३
प्रगमनलक्षणम्	१	३४	१४
निरोधलक्षणम्	१	३४	१४
पर्युपासनलक्षणम्	१	३४	१४
पुष्पलक्षणम्	१	३४	१
उपन्यासलक्षणम्	१	३५	१
वज्रलक्षणम्	१	३५	१४
वर्णसंहारलक्षणम्	१	३५	१
गर्भसन्धिकथनम्	१	३६	१५
गर्भसन्ध्यङ्गनामानि	१	३७	१५
अभूताहरणलक्षणम्	१	३८	१५
मार्गलक्षणम्	१	३८	१५
रूपलक्षणम्	१	३९	१०
उदाहरणलक्षणम्	१	३९	१०
क्रमलक्षणम्	१	३९	१०
संग्रहलक्षणम्	१	४०	१६

	अध्या	श्लोक ।	पृष्ठे ।
अनुमानलक्षणम्	१	४०	१८
अधिबललक्षणम्	१	४०	१८
तोटकलक्षणम्	१	४०	१९
तोटकलक्षणान्तरे	१	४१	१
उद्वेगलक्षणम्	१	४२	२
संभ्रमलक्षणम्	१	४२	२
आक्षेपलक्षणम्	१	४२	०
अवमर्शलक्षणम्	१	४३	२१
अवमर्शाङ्गनामानि	१	४४	२१
अपवादलक्षणम्	१	४५	२१
संफेटलक्षणम्	१	४५	२२
विद्रवलक्षणम्	१	४५	२२
द्रवलक्षणम्	१	४५	२३
शक्तिलक्षणम्	१	४६	२३
द्युतिलक्षणम्	१	४६	२३
प्रसङ्गलक्षणम्	१	४६	२४
छलनलक्षणम्	१	४६	२४
व्यवसायलक्षणम्	१	४७	२४
विरोधनलक्षणम्	१	४७	२५
प्ररोचनालक्षणम्	१	४०	२५
विचलनलक्षणम्	१	४८	२६
आदानलक्षणम्	१	४८	२६
निर्वहणसन्धिलक्षणम्	१	४८	२
निर्वहणाङ्गनामानि	१	४	२७
सन्धिलक्षणम्	१	१	२
विबोधलक्षणम्	१	१	
ग्रथनलक्षणम्	१	१	८
निर्णयलक्षणम्	१	१	८
परिभाषणलक्षणम्	१		
[illegible]लक्षणम्	१		
आनन्दलक्षणम्	१		
समयलक्षणम्	१		
कृतिलक्षणम्	१		
भाषणलक्षणम्	१		
पूर्वभावलक्षणम्	१		
उपगूहनलक्षणम्	१		
काव्यसंहारलक्षणम्	१	१	
प्रशस्तिलक्षणम्	१	८	

	प्रका	श्लोक ।	पृ॰ ।
अङ्गप्रयोजनभेदकथनम्	१	५४	३१
पद्प्रयोजननामानि	१	५५	३१
पुनर्वस्तुविभागकथनम्	१	५६	३१
सूच्यलक्षणम्	१	५७	३१
दृश्यश्रव्यलक्षणम्	१	५७	३१
सूच्यप्रतिपादनप्रकारकथनम्	१	५८	३१
विष्कम्भलक्षणम्	१	५९	३१
विष्कम्भद्वैविध्यम्	१	६०	३१
प्रवेशकलक्षणम्	१	६०	३२
चूलिकालक्षणम्	१	६१	३२
अङ्कास्यलक्षणम्	१	६२	३२
अङ्कावतारलक्षणम्	१	६२	३२
पुनर्वस्तुत्रैविध्यकथनम्	१	६३	३२
सर्वश्राव्यलक्षणम्	१	६३	३२
स्वगतलक्षणम्	१	४	३२
नियतश्राव्यभेदकथनम्	१	६५	३२
जनान्तिकलक्षणम्	१	६६	३२
अपवारितलक्षणम्	१	६६	३२
आकाशभाषितलक्षणम्	१	७	३२
वस्तुभेदोपसंहारकथनम्	१	६८	३४
द्वितीय प्रकाश ।			
नायकभेदकथनम्	२	१-२	३५
विनीत	२	२	३५
मधुर	२	२	३५
त्यागी	२	२	३५
दक्ष	२	२	३५
प्रियंवद	२	२	३५
रक्तलोक	२	२	३५
वाग्मा(ग्मी)	२	२	३५
रूढवंश	२	२	३६
स्थिर	२	२	३६
युवा	२	२	३६
नेतृविभागकथनम्	२	३	३६
ललित	२	३	३६
शान्त	२	४	३६
धीरोदात्त	२	५	३७
धीरोद्धत	२	६	३८
शृङ्गारनायकभेदा	२	६	३९

दक्षिण	२	७	३९
शठ	२	७	३९
धृष्ट	२	७	३९
अनुकूल	२	७	३९
स्वकीया	२	८	४०
[illegible]	२	९	४
लज्जावती लावण्ययुता	२	९	४१
शील युता	२	११	४१
गुणान्वित स्वकीया	२	११	४१
दानशीला	२	११	४१
दयाशीला	२	११	४१
विनीता	२	११	४१
मधुरवचम्	२	१२	४१
मार्जितम्	२	१२	४२
स्मयम्	२	१३	४२
त्राप	२	१३	४२
ललितम्	२	१४	४२
आहारम्	२	१४	४२
नायिकाभेदा	२	१५	४२
र्न मात्स्यनभेन	२	१५	४२
शीलवती	२	१५	४३
आत्मसम्भोगिनी	२	१५	४३
लज्जावती	२	१५	४३
मुग्धा	२	१६	४३
नवोमुग्धा	२	१६	४३
काममुग्धा	२	१६	४३
रतवामा	२	१६	४४
वामपद्र	२	१६	४४
मध्या	२	१६	४४
यौवनवती	२	१६	४४
कामवती	२	१६	४४
मध्यासंभोग	२	१६	४४
मध्यामानवृत्ति	२	१७	४५
धीरामध्यामानवृत्ति	२	१७	४५
धीराधीरामध्यामानवृत्ति	२	१७	४५
अधीरामध्यामानवृत्ति	२	१७	४५
प्रगल्भा	२	१८	४५
गाढयौवना	२	१८	४

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
भावप्रगल्भा	२	१८	४६
रतप्रगल्भा	२	१८	४६
प्रगल्भानोपचेष्टा	२	१९	४६
सावहित्थादरा	२	१९	४६
रतावुदासीना	२	१९	४६
अधीरप्रगल्भा	२	१९	४६
धीराधीरप्रगल्भा	२	१९	४६
मध्याप्रगल्भयोर्द्वादशविधत्वम्	२	२०	४७
परकीया	२	२०	४७
साधारणस्त्री	२	२१	४७
साधारणस्त्रीव्यवहार	२	२२	४७
अस्या निबन्धनियम	२	२३	४८
नायिकाभेदान्तराणि	२	२३	४८
स्वाधीनपतिका	२	२४	४८
वासकसज्जा	२	२४	४८
विरहोत्कण्ठिता	२	२५	४९
खण्डिता	२	२५	४९
कलहान्तरिता	२	२६	४९
विप्रलब्धा	२	२६	४९
प्रोषितभर्तृका	२	२७	४
अभिसारिका	२	२७	४९
खण्डितादीना चिन्तादियुक्तत्वम्	२	२८	५०
स्वाधीनपतिका वासकसज्जयोर्क्रीडादियुक्तत्वम्	२	२८	५०
नायिकासहायिन्य	२	२९	५
योषिदलङ्कारा	२	३०	५१
शरीरोत्थालङ्कारा	२	३	५१
सप्त भावा अयत्नजा	२	३१	५१
दश भावा स्वभावजा	२	३२	५१
हाव	२	३४	५२
हेला	२	३४	५२
शोभा	२	३५	५२
कान्ति	२	३५	५३
माधुर्यम्	२	३६	५३
दीप्ति	२	३६	५३
प्रागल्भ्यम्	२	३६	५३
औदार्यम्	२	३६	५३
धैर्यम्	२	३७	५
लीला	२	३७	५४

	प्रका	श्लोक ।	पृ ।
विलास			
विच्छित्ति	२	३८	५४
विभ्रम	२	३८	५४
किलकिञ्चितम्	२	३९	५४
मोट्टायितम्	२	३९	५५
कुट्टमितम्	२	४०	५५
बिब्बोक	२	४०	५५
ललितम्	२	४१	५५
विहृतम्	२	४१	५६
नायकसहाया	२	४२	५६
सहायविभाग	२	४२	५६
धर्मसहाया	२	४३	५६
दण्डसहाया	२	४३	५६
अन्तःपुरसहाया	२	४४	५६
नायकादीनां विभाग	२	४४	५६
नायकव्यापार	२	४७	५७
नर्माद्यास्त्रिभेदा	२	४७	५७
शुद्धहास्यनर्म	२	४८-५	५७
वेषनर्म	२	५	५७
क्रियानर्म	२	५	५७
शृङ्गारवत्यात्मोपक्षेपनर्म	२	५	५७
सम्भोगनर्म	२	५	५७
माननर्म	२	५	५८
भयनर्म	२	५	५८
नर्मस्फिञ्ज	२	५	५८
नर्मस्फोट		५१	५८
नर्मगर्भ		[illegible]	५८
[illegible] वर्ती	२	[illegible]	५९
सात्वत्यङ्गानि	२	३	५९
संलापक		५३	५९
उत्थापक			[illegible]
साङ्घात्य		[illegible]	
परिवर्तक		५	
आरभटीलक्षणम्			६[illegible]
आरभट्यङ्गानि		६	६[illegible]
संक्षिप्तिका	२	[illegible]	६[illegible]
सम्फेट			६[illegible]
वस्तूत्थापनम्		५	६[illegible]
			६[illegible]

	प्रका॰	श्लोक ।	पृष्ठ ।
अवघात	२	९	६१
शृङ्गारोपसंहार	२	६०–६१	६१
वृत्तिनियम	२	६२–६४	६१
संस्कृतादिपाठ्य प्रति विशेष	२	६४	६१
आमन्त्रणप्रकार	२	६७	६२
तृतीय प्रकाश ।			
नाटकस्यैव पूर्वोक्तो हेतु	३	१	६२
नटस्य पूर्वकर्तव्यता	३	२	६३
सूचननियम	३	३	६३
रङ्ग प्रसाद्य भारतीवृत्त्याश्रयणम्	३	४	६३
भारतीभेदनामानि	३	५	६४
प्ररोचना	३	६	६४
वीथ्यङ्गानि	३	७–८	६४
कथोद्घात	३	९	६४
प्रवृत्तकम्	३	१०	६५
प्रयोगातिशय	३	११	६५
वीथ्यङ्गनामानि	३	१२	६५
उद्घात्यलक्षणभेदा	३	१३	[illegible]
अवलगितम्	३	१४	६
प्रपञ्च	३	१५	६६
त्रिगतम्	३	१६	[illegible]
छलनम्	३	१७	[illegible]
वाक्केली	३	१७	[illegible]
अधिबलम्	३	१८	६७
गण्ड	३	१८	[illegible]
अवस्यन्दितम्	३	१९	६८
नालिका	३	१९	६८
असत्प्रलाप	३	२०	८
व्याहार	३	२०	६९
मृदवम्	३	२१	६९
प्रस्तावनोत्तरं सूत्रधारव्यापार	३	२२	६९
नायकविशेषे विषयविशेष	३	२३	७०
नायकरसानुचित त्याज्यम्	३	२४	७०
संधिविभागकरणम्	३	२५	७०
अङ्कसख्यान्यासो	३	२६	७०
विष्कम्भकादिकरणम्	३	२८	७०
विष्कम्भकनियमा	३	२९	७०
अङ्करचनानियमा	३	३०	७०

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
[illegible]म्	—	—	—
[illegible]ता	१	११	७१
[illegible] वृ	१	११	७१
[illegible]निषेध	१	११	७१
[illegible]धकम्	१	११	७१
[illegible] व	१	१४	७१
[illegible] दर्शि	१	१४	७१
[illegible]निषेधः	१	१	७१
[illegible]म्	१	१४	७१
[illegible]संख्या	१	१६	७१
[illegible] नियम	१	१६	७१
[illegible]प्रकार	१	१७	७२
[illegible]संख्या	१	१८	७२
प्रकरण [illegible]	१	१८	७२
प्रकरण [illegible]	१	१९	७२
नाटिकाविषयनिर्णय	१	४१	७२
[illegible]कायां विशेष	१	४१	७२
नाटिकायां [illegible]	१	४८–५०	७३
नाटिकायां नायक	१	४६	७३
नाटिकायां वृत्तिनियम	१	४८	७३
भाणविषया	१	४८	७३
[illegible]ङ्गानि	१	५०	७३
[illegible]नामानि	१	५१	७३
[illegible]म्	१	५४	७४
[illegible]प्रहसने	१	५५	७४
प्रहसन [illegible]	३	६	७४
डिम विषयनियमा	३	६	४
व्यायोग विषयनियमा	३	५	४
समवकार विषयनियमा	४	५	७५
वीथ्या विषयनियमा	४	६	५
अङ्क विषयनियमा	३	६८	७५
ईहामृग विषयनियमा	३	५	५
	३		७६

चतुर्थ प्रकाश ।

[illegible]णम्			
[illegible]लक्षणसंज्ञा	४	१	७७
[illegible]	४		
[illegible]	४	२	७
[illegible]	४		७
	४		७

	पत्र	श्लोक	पृष्ठ
[illegible]	४	११	१०१
[illegible]	४	११	१०१
[illegible]	४	१०	१०१
[illegible]	४	१८	१०१
[illegible]	४	१८	[illegible]
[illegible]	६	१८	१०१
[illegible]	६	१८	१०१
[illegible]	६	१९	१०१
[illegible]	६	[illegible]	[illegible]
[illegible]		१	[illegible]
[illegible]			[illegible]
[illegible]		[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]		[illegible]
[illegible]			[illegible]
[illegible]			[illegible]
[illegible]			
[illegible]	[illegible]		
[illegible]			[illegible]
[illegible]			
[illegible]			
[illegible]			
[illegible]			
[illegible]			
[illegible]			

॥ श्री ॥

श्रीधनञ्जयविरचितं

दशरूपकम् ।

धनिककृतयावलोकाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः प्रकाशः ।

इह सदाचारं प्रमाणयद्भिरविघ्नेन प्रकरणसमाप्त्यर्थमिष्टयोः प्रकृताभिमतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन—

> नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।
> मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ १ ॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते मृदङ्गवदाचरति । मदाभोगेन घनध्वानो निबिडध्वनिः । नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डवे उद्धतनृत्ये । तस्मै गणेशाय नमः । अत्र [illegible] । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे यथा घनध्वनिः पुष्करायत इति प्रतीतिः ॥

> दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।
> नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

एकत्र मत्स्यकूर्मादिप्रतिमानानुकारेण अन्यत्र [illegible] नाटकादिना यस्य तथा भावकाः रसिकाः माद्यन्ति हृष्यन्ति तस्मै विष्णवे सर्वज्ञाय भरताय च नमः ॥

वस्तु प्रयोजनमाह—

> कस्यचिदेव कदाचिद्दयया विषयं सरस्वती विदुषः ।
> घटयति कमपि तमन्यो व्रजति जनो येन वैदग्ध्यम् ॥ ३ ॥

[illegible]

स्वप्रयोजनमाह—

> उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान्नाट्यवेदं विरिञ्चि-
> श्चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।
> शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे
> नाट्यानां किन्तु किञ्चित्प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि ॥ ४ ॥

[illegible] सारमादाय ब्रह्मा [illegible] य [illegible]

१ [illegible]

निवृत्त्याधिकारिकं लक्षयति—

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
तन्निर्वृत्तमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १२ ॥

फलेन स्वस्वामिसम्बन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाधिकारी तेनाधिकारेणाधिकारिणा वा निर्वृत्तं फलपर्यन्ततां नीयमानमितिवृत्तमाधिकारिकम् ॥

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे—

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यस्येतिवृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसङ्गात्स्वप्रयोजनसिद्धिस्तत्प्रासङ्गिकमितिवृत्तं प्रसङ्गनिर्वृत्तेः ॥

प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद्द्विविधमित्याह—

सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक् ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका । सुग्रीवादिवृत्तान्तवत् । पताकेवासाधारणनायकचिह्नवत्तदुपकारित्वात् । यदल्पं सा प्रकरी । श्रवणादिवृत्तान्तवत् ॥

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति—

प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकम् ।
पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ १४ ॥

प्राकरणिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद्भवतीति पताकास्थानकम् । तच्च तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशेषणतया च द्विप्रकारम् । अन्योक्तिसमासोक्तिभेदात् । यथा रत्नावल्याम्—

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥

यथा च तुल्यविशेषणतया—

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासङ्गिकभेदात्त्रिविधस्यापि त्रैविध्यमाह—

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात्त्रेधापि तत्त्रिधा ।
प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ॥ १५ ॥
मिश्रं च संकरात्ताभ्यां दिव्यमर्त्यादिभेदतः ।

इति निगदव्याख्यातम् ॥

---

१ 'अभिव्यापि' इति पाठः   २ 'वाऽन्ये', 'त्रेधा' इति पाठौ

तस्येतिवृत्तस्य किं फलमित्याह—

कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च ॥ १६ ॥

धर्मार्थकामाः फलम् । तच्च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं द्वित्र्यनुबन्धं वा ॥

तत्साधनं व्युत्पादयति—

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्तादनेकप्रकारं विस्तारी हेतुविशेषो बीजवद्बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणव्यापारो विष्कम्भके न्यस्तः—यौगन्धरायणः —१ धदेह । (द्वीपादन्यस्मा इति पठति ।) इत्यादिना प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ इत्यन्तेन ।

यथा च वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचितयुधिष्ठिरोत्साहो बीजमिति । तच्च महाकार्यावान्तरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति ॥

अवान्तरबीजस्य संज्ञान्तरमाह—

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १७ ॥

यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सत्यनन्तरकार्यहेतुः — उदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते । सागरिका—(श्रुत्वा ।) कहं एसो सो उदयणणरिन्दो जस्स अहं तादेण दिण्णा । इत्यादि । बिन्दुर्जले तैलबिन्दुवत्प्रसारित्वात् ॥

इदानीं पताकाद्यं प्रसङ्गाभ्युपक्रमेण कार्यमुपसंहरन्नाह—

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ॥

अन्यदवस्थापञ्चकमाह—

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥ १९ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं संपादयामीत्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते । यथा रत्नावल्याम्— प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्थं दत्तहस्तावलम्बे । इत्यादिना सचिवायत्तसिद्धेर्वत्सराजस्य कार्यारम्भो यौगन्धरायणमुखेन दर्शितः ॥

अथ प्रयत्नः —

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ २० ॥

तस्य फलस्याप्राप्तावुपाययोजनादिरूपश्चेष्टाविशेषः प्रयत्नः । यथा रत्नावल्यामालेख्याभिलेखनादिर्वत्सराजसमागमोपायः —तहवि णत्थि अण्णो दंसणु

---

१ इदमेव स उदयननरेन्द्रो यस्याहं तातेन दत्ता । इति छाया २ तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथातथालिख्य यथासमीहितं करिष्यामि । इति छाया

वाओ त्ति 'तहातहा आलिहिअ जधासमीहिअं करिस्सम् ।' इत्यादिना प्रतिपादितः ॥

प्राप्त्याशामाह—

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ।

उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावादनिर्धारितैकान्ता फलप्राप्तिः प्राप्त्याशा । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वेषपरिवर्ताभिसरणादौ समागमोपाये सति वासवदत्तालक्षणापायशङ्काया—'एवं जदि अआलवादाली विअ आअच्छिअ अण्णदो ण णइस्सदि वासवदत्ता ।' इत्यादिना दर्शितत्वादनिर्धारितैकान्ता समागमप्राप्तिरुक्ता ॥

नियताप्तिमाह—

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ॥ २१ ॥

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति । यथा रत्नावल्याम्—'विदूषकः—सागरिआ दुक्करं जीविस्सदि ।' इत्युपक्रम्य 'किं ण उपायं चिन्तेसि ।' इत्यनन्तरम् 'राजा—वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामि ।' इत्यनन्तराङ्कार्थबिन्दुनानेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियता फलप्राप्तिः सूचिता ॥

फलयोगमाह—

समग्रफलसंपत्तिः फलयोगो यथोदितः ।

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभचक्रवर्तित्वावाप्तिरिति ॥

संधिलक्षणमाह—

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ॥ २२ ॥
यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ।

अर्थप्रकृतीनां पञ्चानां यथासंख्येनावस्थाभिः पञ्चभिर्योगाद्यथासंख्येनैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च संधयो जायन्ते ॥

संधिसामान्यलक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति ॥ २३ ॥

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः संधिः ॥

के पुनस्ते संधयः—

मुखप्रतिमुखे गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ॥ २४ ॥
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ।

---

१ 'एवं यदि अकालवातालीव आगत्यान्यतो न नेष्यति वासवदत्ता ।' इति च्छाया। २ सागरिका दुष्करं जीविष्यति । इति च्छाया ३ किं न उपायं चिन्तयसि । इति च्छाया ४ '[illegible]' इति पाठः

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुर्मुखसंधिरिति व्याख्येयम् । तेनाश्विकापरे प्रहसनादौ रसोत्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति । अस्य च बीजारम्भार्थयुक्तानि द्वादशाङ्गानि भवन्ति ॥

तान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ॥ २५ ॥
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।
उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २६ ॥

एषां स्वसंज्ञाव्याख्यातानामपि सुखार्थं लक्षणं क्रियते—

बीजन्यास उपक्षेपः

यथा रत्नावल्याम्— (नेपथ्ये ।)

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥[1]

इत्यादिना यौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैवं स्वव्यापारं बीजत्वेनोपक्षिप्तवानित्युपक्षेपः ॥

परिकरमाह—

तद्बाहुल्यं परिक्रिया ।

यथा तत्रैव— अन्यथा क्व सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्नोत्थितायाः फलकासादनम् । इत्यादिना सर्वथा स्पृशन्ति स्वामिनमभ्युदयाः । इत्यन्तेन बीजोत्पत्तेरेव बहूकरणात्परिकरः ॥

परिन्यासमाह—

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो

यथा तत्रैव—

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाकारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥

इत्यनेन यौगन्धरायणः स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति परिन्यासः ॥

विलोभनमाह—

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥ २७ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-
वास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् ।
संप्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं
प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥

इति वैतालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहेत्वनुरागबीजानुगुण्येनैव विलोभनमिति ॥

१. [illegible]

यथा च वेणीसंहारे—

'मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥'

इत्यादिना 'यदा दुन्दुभिः' इत्यन्तेन द्रौपद्या विलोभनाद्विलोभनमिति ॥

अथ युक्तिः—

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा रत्नावल्याम्—मयापि चैनां देवीहस्ते सबहुमानं निक्षिपता युक्तमेवानुष्ठितम् । कथितं च मया यथा बाभ्रव्यः कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना सह कथंकथमपि समुद्रादुत्तीर्य कोशलोच्छित्तये गतस्य रुमण्वतो मिलित । इत्यनेन सागरिकाया अन्तःपुरस्थाया वत्सराजस्य सुखेन दर्शनादिप्रयोजनावधारणाद्बाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वनायकसमागमहेतुप्रयोजनत्वेनावधारणाद्युक्तिरिति ॥

अथ प्राप्तिः—

प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा वेणीसंहारे—'चेटी—भट्टिणि परिकुविदो विअ कुमारो लक्खीअदि[1] । इत्युपक्रमे भीमः—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

द्रौपदी—(श्रुत्वा सहर्षम् ।) णाध अस्सुदपुव्वं क्खु एदं वअणम्[2] । ता पुणो पुणो भण । इत्यनेन भीमक्रोधबीजान्वयेनैव सुखप्राप्त्या द्रौपद्याः प्राप्तिरिति ।

यथा च रत्नावल्याम्—'सागरिका—(श्रुत्वा सहर्षं परिवृत्य सस्पृहं पश्यन्ती ।) कधं अअं सो राआ उदअणो जस्स अहं तादेण दिण्णा[3] । ता परप्पेसणदूसिदं मे जीविदं एदस्स दंसणेण बहुमदं संजादम् । इति सागरिकायाः [illegible] समागमात्प्राप्तिरिति ॥

अथ समाधानम्—

बीजागमः समाधानं

यथा रत्नावल्याम्—वासवदत्ता—तेण हि उवणेहि मे उवअरणाइं[4] ।

---

१ 'भर्त्रि परिकुपित इव कुमारो लक्ष्यते।' इति च्छाया २ नाथ अश्रुतपूर्वं खल्विदं वचनम् । तत्पुनः पुनर्भण। इति च्छाया ३ कथमयं स राजोदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । तत्परप्रेषणदूषितं मे जीवितमेतस्य दर्शनेन बहुमतं संजातम् । इति च्छाया ४ तेन हि उपनय मे उपकरणानि । इति च्छाया

सागरिका—भट्टि, एद सच्च सच्चम्। वासवदत्ता—(निरूप्यात्मगतम्।) अहो पमादो परिअणस्स। जस्स एव्व दंसणपहादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्स ज्जेव कहं दिट्ठिगोअरं आअदा। भोदु। एव्वं दाव। (प्रकाशम्।) हञ्जे सागरिए, कीस तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मअणूसवे सारिअं मोत्तूण इह गदा। ता तहिं ज्जेव गच्छ। इत्युपक्रम्य 'सागरिका—(स्वगतम्।) 'सारिआ दाव मए सुसंगदाए हत्थे समप्पिदा। पेक्खिदुं अ मे कुदूहलम्। ता अलक्खिदा पेक्खिस्सम्।' इत्यनेन वासवदत्तायाः रत्नावलीसागरिकयोर्दर्शनप्रतीकारः सागरिकायाः सुसंगताहस्तेनालक्षितप्रणयेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्यागमनात्समाधानमिति।

यथा च वेणीसंहारे—भीम—भवतु। पाञ्चालराजतनये, श्रूयतामचिरेणैव कालेन

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥

इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात्समाधानम्॥

अथ विधानम्—

विधानं सुखदुःखकृत् ॥ २८ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के—'माधवः—

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥
यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावमानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत्।
तत्संनिधौ तदधुना हृदयं मदीयमङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते॥

इत्यनेन मालत्यवलोकनस्यानुरागस्य समागमहेतोर्बीजानुगुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारित्वाद्विधानमिति।

यथा च वेणीसंहारे—द्रौपदी—णाध पुणो वि तुम्हेहिं अहं आअच्छिअ समस्सासइदव्वा। भीम—ननु पाञ्चालराजतनये किमद्याप्यलीकाश्वासनया।

भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम्।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम्॥

इति संग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानमिति॥

---

१ भर्तः, एतत् सत्यं सत्यम्। इति छाया। २ अहो प्रमादः परिजनस्य। यस्यैव प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव कथं दृष्टिगोचरमागता। भवतु। एवं तावत्। चेटि सागरिके, कथं त्वमद्य पराधीने परिजने मदनोत्सवे सारिकां मुक्त्वेहागता। तस्मात्तत्रैव गच्छ। इति छाया। ३ सारिका तावन्मया सुसंगताया हस्ते समर्पिता। प्रेक्षितुं च मे कुतूहलम्। तदलक्षिता प्रेक्षिष्ये। इति छाया। ४ नाथ पुनरपि त्वयाहमागत्य समाश्वासयितव्या। इति छाया।

अथ परिभावना—

परिभावोऽद्भुतावेशः

यथा रत्नावल्याम्—'सागरिका—(दृष्ट्वा सविस्मयम् ।) कथं पच्चक्खो ज्जेव अणङ्गो पूअं पडिच्छदि । अहं वि इध ट्ठिदा ज्जेव णं पूजइस्सम् ।'[१] इत्यनेन वत्सराजस्यानङ्गरूपतयापह्नवादनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः परिभावना ।

यथा च वेणीसंहारे—'द्रौपदी—किं दाणिं एसो पलअजलधरत्थणिदमंसलो खणे खणे समरदुन्दुही ताडीअदि ।'[२] इति लोकोत्तरसमरदुन्दुभिध्वनेर्विस्मयरसावेशाद्द्रौपद्याः परिभावना ॥

अथोद्भेदः—

उद्भेदो गूढभेदनम् ।

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगुप्तस्य वैतालिकवचसा 'अस्तापास्त—' इत्यादिना 'उदयनस्य—' इत्यन्तेन बीजानुगुण्येनैवोद्भेदनादुद्भेदः ।

यथा च वेणीसंहारे—'आर्य किमिदानीमध्यवस्यति गुरुः ।' इत्युपक्रमे '(नेपथ्ये ।)

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
　　यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
　　क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीमः—(सहर्षम् ।) जृम्भतां जृम्भतामप्रतिहतमार्यस्य क्रोधज्योतिः ।' इत्यनेन छन्नस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिरक्रोधस्योद्भेदनादुद्भेदः ॥

अथ करणम्—

करणं प्रकृतारम्भो

यथा रत्नावल्याम्—'णमो दे कुसुमाउह ता अमोहदंसणो मे भविस्ससित्ति । दिट्ठं अ पेक्खिदव्वम् । ता जाव ण को वि मं पेक्खइ ता गमिस्सम् ।'[३] इत्यनेनानन्तरप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्करणम् ।

यथा च वेणीसंहारे—'तत्पाञ्चालि गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय इति । सहदेवः—आर्य गच्छाम इदानीं गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।' इत्यनेनानन्तरप्रस्तूयमानसंग्रामारम्भणात्करणमिति । संग्रामं चेह दृश्यप्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याविवक्षितत्वादिति ॥

---

१ 'कथं प्रत्यक्ष एवानङ्गः पूजां प्रतीच्छति । अहमपीहस्थितैवैनं पूजयिष्यामि ।' इति छाया २ 'किमिदानीमेष प्रलयजलधरस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते ।' इति छाया ३ 'नमस्ते कुसुमायुध, अमोघदर्शनो मे भविष्यसीति । दृष्टं यद्द्रष्टव्यम् । तद्यावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तद्गमिष्यामि ।' इति छाया

अथ भेदः—

भेदः प्रोत्साहना मता ॥ २९ ॥

यथा वेणीसंहारे— नाथ, मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितक्रोधा अनपेक्षितशरीरा परिक्रमिष्यथ। यतोऽप्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानि श्रूयन्ते। भीम —अयि सुक्षत्रिये,

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के
  मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्धे
  संग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥

इत्यनेन खिद्यमानाया द्रौपद्याः क्रोधोत्साहबीजानुगुण्येनैव प्रोत्साहनाद्भेद इति ॥

एतानि च द्वादश मुखाङ्गानि बीजारम्भद्योतकानि साक्षात्पारम्पर्येण वा विधेयानि । एतेषामुपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानानामवश्यंभावितेति ॥

अथ प्रतिमुखसन्धिमाह—

लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।
बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ ३० ॥

तस्य बीजस्य किञ्चिल्लक्ष्य किञ्चिदलक्ष्य इवोद्भेदः प्रकाशनं तत्प्रतिमुखम् । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः प्रतिमुखसन्धिरिति ।

यथा वेणीसंहारेऽपि द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिवधेन किञ्चिल्लक्ष्यस्य कर्णादिवधाभावेन [illegible] बीजस्योद्भेदः ।

[illegible]

विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनर्मणी ।
नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ॥ ३१ ॥
वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

रत्यर्थेहा विलासः स्यात्

यथा रत्नावल्याम्—'सागरिका—हिअअ पसीद पसीद । किं इमिणा आआसमेत्तफलेण दुल्लहजणपत्थणाणुबन्धेण ।' इत्युपक्रमे 'तहावि आलेक्खगदं तं जणं कदुअ जधासमीहिदं करिस्सम् । तहावि तस्स णत्थि अण्णो दंसणोवाओ त्ति ।' इत्येतत्परस्परसमागमरतिं निमित्तीकृत्यामुद्दिश्य सागरिकायाः प्रयत्नोऽनुरागबीजानुगतो विलास इति ॥

अथ परिसर्पः—

दृष्टनष्टानुसर्पणम् ॥ ३२ ॥

परिसर्पः

यथा वेणीसंहारे—'कञ्चुकी—योऽयमुद्यतेषु बलवत्सु, अथवा किं बलवत्सु वासुदेवसहायेष्वरातिष्वप्यन्तः पुरुषत्वमनुभवति । इदमपरमयथातथं स्वामिनः ।

आशस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जेता मुने-
स्तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः ।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो
बालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥

इत्यनेन भीष्मादिवधदृष्ट्या अभिमन्युवधानष्टस्य बलवतां पाण्डवानां वासुदेवसहायानां सङ्ग्रामलक्षणबिन्दुबीजप्रयत्नान्वयेन कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परिसर्प इति ।

यथा च रत्नावल्यां सारिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य क्वासौ क्वासौ इत्यादिना वत्सराजेनानुसरणात्परिसर्प इति ॥

अथ विधूतम्—

विधूतं स्यादरतिम्

यथा रत्नावल्याम्—सागरिका—सहि अहिअं मे संदावो बाधेदि । (सुसङ्गता नलिनीपत्राणि मृणालिकाश्चानीयास्या अङ्गे ददाति ।) साग

१ 'प्रगमनम्' इति पाठः । २ 'रत्युत्थेहा' इति पाठः । ३ 'हृदय प्रसीद प्रसीद । किमनेनायासमात्रफलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन ।' इति च्छाया । ४ 'तथापि आलेख्यगतं तं जनं कृत्वा यथासमीहितं करिष्यामि । तथापि तस्य नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति ।' इति च्छाया । ५ 'सखि अधिकं मे संतापो बाधते ।' इति च्छाया ।

रिका—(सास्रे शिरःसी ।) सेहि, अवणेहि एदाइ । किं अआरणे अत्ताण आयासेमि । ण भणामि ।

दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुइ परवसो अप्पा ।
पिअसहि विसम पेम्म मरण सरण णवरि एक्कम् ॥

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोपचारविधूननादिधूनम् ।

यथा च वेणीसंहारे भानुमत्या दुःस्वप्नदर्शनेन दुर्योधनस्यानिष्टशङ्कया पाण्डविजयशङ्कया वा रतिविधूननमिति ॥

अथ शम —

तस्या अरतेरुपशमः शम । यथा रत्नावल्याम्—'राजा—वयस्य अनया लिखितोऽहमिति यत्सत्यमात्मन्यपि मे बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि । इति क्रम । सागरिका—(आत्मगतम् ।) हिअअ समस्सस । मणोरहो वि दे एतिअं भूमिं ण गदो । इति किंचिदरत्युपशमाच्छम इति ॥

अथ नर्म—

परिहासवचो नर्म

यथा रत्नावल्याम्—'सुसङ्गता—सहि जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि । सागरिका—(साभ्यसूयम् ।) सुसङ्गदे कस्स कए अहं आअदा । सुसङ्गता—अइ अप्पसङ्किदे ण चित्तफलअस्स । ता गेण्ह एदम् । इत्यनेन बीजान्वित परिहासवचन नर्म ।

यथा च वेणीसंहारे—[illegible]

भानुमती—[illegible] कुसुमाइं आव अवरान्ध पि देवाण णवरिअ णिवत्तमि । [illegible]

भानुमती [illegible] इत्यनेन नर्मणा दुःस्वप्नदर्शनस्य [illegible] पुष्पाणि ॥

अथ नर्मद्युति —

धृतिस्तज्ञा द्युतिमता ॥ ३ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'सुसङ्गता—सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमम्। जा एवं पि भट्टिणा हत्थावलम्बिदा कोवं ण मुञ्चसि। सागरिका—(सभ्रूभङ्गमीषद्विहस्य।) सुसङ्गदे दाणिं पि ण विरमसि।' इत्यनेनानुरागबीजोद्घाटनान्वयेन धृतिसंज्ञा द्युतिरिति दर्शितमिति ॥

अथ प्रगमनम्—

उत्तरा वाक्प्रगमनं

यथा रत्नावल्याम्—'विदूषक—भो वअस्स, दिट्ठिआ वड्ढसे। राजा—(सकौतुकम्।) वयस्य किमेतत्। विदूषकः—भो, एदं क्खु तं जं मए भणिदं तुमं एव्व आलिहिदो। को अण्णो कुसुमाउहव्ववदेसेण णिह्नवीअदि।' इत्यादिना

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्किं शोषमायासि मृणालहार।
न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥

इत्यनेन राजविदूषकसागरिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्तरोत्तरानुरागबीजोद्घाटनात्प्रगमनमिति ॥

अथ निरोधः—

हितरोधो निरोधनम्।

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—धिङ् मूर्ख

प्राप्ता कथमपि दैवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा।
रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद्भ्रंशिता भवता ॥'

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधान्निरोधनमिति ॥

अथ पर्युपासनम्—

पर्युपास्तिरनुनयः

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—

प्रसादेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः।
न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥'

इत्यनेन विप्रलब्धयोर्नायकयोः कुपिताया वासवदत्ताया अनुनयेन नायकयोरनुरागोद्घाटनान्वयेन पर्युपासनमिति ॥

---

१ 'सखि अदक्षिणेदानीमसि त्वम्। यैवमपि भर्त्रा हस्तावलम्बिता कोपं न मुञ्चसि।' इति छाया। 'सुसङ्गते इदानीमपि न विरमसि।' इति छाया। ३ 'प्रगयणम्' इति पाठः। ४ 'भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे।' इति छाया। ५ 'भोः, एतत्खलु तद्यन्मया भणितं त्वमेवालिखितः। कोऽन्यः कुसुमायुधव्यपदेशेन निह्नूयते।' इति छाया।

अथ पुष्पम्—

पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ॥ ३४ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'(राजा सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति ।) विदूषकः—भो[1], एसा अपुव्वा सिरी तुए समासादिदा । राजा—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवम् ॥

इत्यनेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनात्सविशेषानुरागोद्घाटनात्पुष्पम् ॥

अथोपन्यासः—

उपन्यासस्तु सोपायं

यथा रत्नावल्याम्—'सुसङ्गता—भट्टा[3], अलं सङ्काए । मए वि भट्टिणीए पसाएण कीलिदं एव्व । ता किं कण्णाभरणेण । अदो वि मे गरुओ पसाओ अं कीस तए अहं एत्थ आलिहिद त्ति कुविआ मे पिअसही सागरिआ । ता पसादीअदु ।' इत्यनेन सुसङ्गतावचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया च लिखितेति सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदादुपन्यास इति ॥

अथ वज्रम्—

वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।

यथा रत्नावल्याम्—'वासवदत्ता—(फलकं निर्दिश्य ।) अज्जउत्त[4] एसा वि जा तुह समीवे एदं किं वसन्तअस्स विण्णाणम् ।, पुनः पुनः अज्जउत्त[5] ममावि एदं चित्तकम्मं पेक्खन्तीए सीसवेअणा समुप्पण्णा ।' इत्यनेन वासवदत्तया वत्सराजस्य सागरिकानुरागोद्भेदात्प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं वज्रमिति ॥

अथ वर्णसंहारः—

चातुर्वर्ण्योपगमनं[6] वर्णसंहार इष्यते ॥ ३५ ॥

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

परिषदियमृषीणामेष वृद्धो युधाजित्सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।
अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकास्ते ॥

इत्यनेन ऋषिक्षत्रियामात्यादीनां सङ्गतानां वचसा रामविजयाशंसिना परशुरामदुर्नयजन्यादोहप्राप्त्याद्रिहारेणोद्भेदनाद्वर्णसंहार इति ॥

१ भो, अपूर्वा श्रीस्त्वया समासादिता । इति च्छाया । २ 'उपन्यास' सुपन्यास इति पाठः । ३ भर्तः, अलं शङ्कया । मयापि भर्त्र्याः प्रसादेन क्रीडितमेव । ततः किं कर्णाभरणेन । अतोऽपि मे गुरुः प्रसादः, यत्त्वया कस्मादहमत्र आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । तत्प्रसाद्यताम् । इति च्छाया
४ आर्यपुत्र, एषापि या तव समीपे, एतत्किं वसन्तकस्य विज्ञानम् । इति च्छाया
५ आर्यपुत्र, ममाप्येतच्चित्रकर्म पश्यन्त्याः शीर्षवेदना समुत्पन्ना । इति च्छाया
६ 'चातुर्वर्ण्यो' इति पाठः

एतानि च यथोद्देशं प्रतिमुखाङ्गानि मुखसन्ध्युपक्षिप्तबिन्दुलक्षणावान्तरबीजमहाबीजप्रयत्नानुगतानि विधेयानि । एतेषां च मध्ये परिसर्पप्रशमवज्रोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम् । इतरेषां यथासम्भवं प्रयोग इति ॥

अथ गर्भसन्धिमाह—

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः ।
द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसम्भवः ॥ ३६ ॥

प्रतिमुखसन्धौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोकोद्भिन्नस्य बीजस्य सविशेषोद्भेदपूर्वकः सान्तरायो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवान्वेषणं वारंवारं सोऽनिर्धारितैकान्तफलप्राप्त्याशात्मको गर्भसन्धिरिति । तत्र चौत्सर्गिकत्वेन प्राप्तायाः पताकाया अनियमं दर्शयति— पताका स्यान्न वा इत्यनेन । प्राप्तिसम्भवस्तु स्यादेवेति दर्शयति— स्यात् इति । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन तद्वेषपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन च विदूषकवचसा सागरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तया विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायान्वेषणं नास्ति देवीप्रसादनं मुक्त्वान्य उपाय इत्यनेन दर्शितमिति ॥

स च द्वादशाङ्गो भवति । तान्युद्दिशति—

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।
सङ्ग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा ॥ ३७ ॥
उद्वेगसम्भ्रमाक्षेपा लक्षणं च प्रणीयते ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

अभूताहरणं छद्म

यथा रत्नावल्याम्— साधु रे अमच्च वसन्तअ साधु । अदिसइदो तुए अमच्चो जोगन्धराअणो इमाए संधिविग्गहचिन्ताए । इत्यादिना प्रवेशकेन काञ्चनमालया सागरिकाया वेषपरिवर्तनेनाभिसरणं छद्म विदूषकसुसङ्गताभ्यां क्रमकाञ्चनमालानुवादद्वारेण निर्दिष्टमभूताहरणम् ॥

अथ मार्गः—

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ॥ २८ ॥

यथा रत्नावल्याम्— विदूषकः— ही ही भो वड्ढसि समीहिदब्भहिआए कज्जसिद्धीए । राजा— वयस्य कुशलं प्रियायाः । विदूषकः— अइरेण सअं ज्जेव पेक्खिअ जाणिहिसि । राजा— दर्शनमपि भविष्यति । विदूषकः—

१ [illegible]
[illegible]
[illegible]

(सहर्षम् ।) ¹'णीत ण भविस्सदि' जस्स दे उवहसिदविहप्फदिबुद्धिविहवो अहं अमच्चो । राजा—तथापि कथमिति श्रोतुमिच्छामि । विदूषकः—(कर्णे कथयति ।) ²एव्वम् । इत्यनेन यथा विदूषकेण सागरिकासमागम सूचित तथैव निश्चितरूपो राज्ञे निवेदित इति तत्त्वार्थकथनान्मार्ग इति ॥

अथ रूपम्—

रूप वितर्कवद्वाक्य

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अहो किमपि कामिजनस्य स्वगृहिणीसमागमपरिभाविनोऽभिनव जन प्रति पक्षपात । तथाहि ।

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता
घटयति घन कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ।
वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताप्यहो
रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥

कथं चिरयति वसन्तक । किं नु खलु विदित स्यादयं वृत्तान्तो देव्या । इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याशानुगुण्येनैव देवीशङ्कया च वितर्करूपमिति ॥

अथोदाहरणम्—

सोत्कर्षं स्यादुदाहृति ।

यथा रत्नावल्याम्—'विदूषक —(सहर्षम् ।) ³ही ही भो कोसम्बी रज्जलाहेणावि ण तादिसो वअस्सस्स परितोसो आसि जादिसो मम सआसादो पिअवअण सुणिअ भविस्सदि त्ति तक्केमि । इत्यनेन रत्नावलीप्राप्तिवार्तापि कौशाम्बीराज्यलाभादतिरिच्यत इत्युत्कर्षाभिधानादुदाहृतिरिति ॥

अथ क्रम —

क्रम संचिन्त्यमानाप्ति

यथा रत्नावल्याम्— राजा—उपनतप्रियासमागमोत्सवस्यापि मे किमि दमत्यर्थमुत्ताम्यति चेत । अथवा ।

तीव्र स्मरसंतापो न तथादौ बाधते यथासन्ने ।
तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवस ॥

विदूषक —(आकर्ण्य ।) ⁴भोदि सागरिए एसो पिअवअस्सो तुमं एव्व उद्दिसिअ उक्कण्ठाणिब्भरं मन्तेदि । ता णिवेदेमि से तुहागमणम् । इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागममभिलषत एव प्राप्तसागरिकाप्राप्तिरिति क्रम ॥

---

१ नष्ट न भविष्यति यस्य ते उपहसितबृहस्पतिबुद्धिविभवोऽहममात्य । इति छाया २ एवम् इति छाया ३ ही ही भो, कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशो वयस्यस्य परितोष आसीत् यादृशो मम सकाशात्प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । इति छाया ४ भवति सागरिके, एष प्रियवयस्यस्त्वामेवोद्दिश्योत्कण्ठानिर्भरं मन्त्रयति । तन्निवेदयामि अस्मै तवागमनम् । इति छाया

अथ तोटकम्—

संरब्धं तोटकं वचः ॥ ४० ॥

यथा रत्नावल्याम्—वासवदत्ता—(उपसृत्य।) अज्जउत्त जुत्तमिणं सरिसमिणम्। (पुनः सरोषम्।) अज्जउत्त उट्ठेहि। किं अज्ज वि आहिजाच्चदुक्खं अणुभवीअदि। कञ्चणमाले एदेण ज्जेव पासेण बन्धिअ आणेहि एदं दुट्ठबम्हणम्। एदं पि दुट्ठकण्णअं अग्गदो करेहि।[1] इत्यनेन वासवदत्तासंरम्भवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनानियतप्राप्तिकारणं तोटकमुक्तम् ॥ यथा च वेणीसंहारे—

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशाम्'

इत्यादिना

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

इत्यन्तेनान्योन्यं कर्णाश्वत्थाम्नोः संरम्भवचसा सेनाभेदकारिणा पाण्डवविजयप्राप्त्यन्वितं तोटकमिति ॥

ग्रन्थान्तरे तु—

तोटकस्यान्यथाभावं ब्रुवतेऽधिबलं बुधाः ।

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—देवि, एवमपि प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं विज्ञापयामि ॥

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एष लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥

संरम्भवचनं यत्तु तोटकं तदुदाहृतम् ॥ ४१ ॥

यथा रत्नावल्याम्— राजा—प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद। वासवदत्ता—(अश्रूणि धारयन्ती।) अज्जउत्त मा एव्वं भण। अण्णसंकन्ताइं क्खु एदाइं अक्खराइं[2]।

यथा च वेणीसंहारे—'राजा—अये सुन्दरक कच्चित्कुशलमङ्गराजस्य। पुरुष—कुसलं सरीरमत्तकेण[3]। राजा—किं तस्य किरीटिना हता धौरेयाः क्षतः सारथिः भग्नो वा रथः। पुरुष—देव ण भग्गो रहो। भग्गो से मणोरहो[4]। राजा—(ससंभ्रमम्।) कथम्। इत्यसमाप्तिः संरम्भवचसा तोटकमिति ॥

---

१ आर्यपुत्र युक्तमिदं सदृशमिदम्। आर्यपुत्र उत्तिष्ठ। किमद्याप्याभिजात्या भवाद् समनुभूयते। काञ्चनमाले एतेनैव पाशेन बद्ध्वानयैतं दुष्टब्राह्मणम्। एतामपि दुष्टकन्यकामग्रतः कुरु। इति छाया। २ आर्यपुत्र मैवं भण। अन्यसंक्रान्तानि खल्वेतान्यक्षराणि। इति छाया। ३ कुशलं शरीरमात्रकेण। इति छ ४ देव, न भग्नो रथः। भग्नोऽस्य मनोरथः। इति छाया

अथोद्वेग —

उद्वेगोऽरिकृता भीति

यथा रत्नावल्याम्—'सागरिका—(आत्मगतम्।) कहं अकिदपुण्णेहिं अत्तणो इच्छाए मरिउं पि ण पारीअदि।' इत्यनेन वासवदत्तात सागरिकाया भयमित्युद्वेग । यो हि यस्यापकारी स तस्यारि ।

यथा च वेणीसंहारे—'सूत'—(श्रुत्वा ससंभ्रमम्।) कथमासन्न एवासौ [illegible] रवरा पुनर्महावनोत्पातमारुतो मारुतिरुपलब्धसंहार महाराज । भवतु । स्यन्दनमपहरामि स्यन्दनम्। कदाचिदयमनार्यो दु शासन इवास्मिन्नप्यनार्यमाचरिष्यति। इत्यरिकृता भीतिरुद्वेग ॥

अथ संभ्रम —

शङ्कात्रासौ च संभ्रम ।

यथा रत्नावल्याम्—'विदूषक'—(पश्यन्।) का उण एसा। (ससंभ्रमम्।) कथं देवी वासवदत्ता अत्ताणं वावादेदि। राजा—(ससंभ्रममुपसर्पन्।) क्वासौ क्वासौ। इत्यनेन वासवदत्तोद्दिष्टवेषाया सागरिकाया मरणशङ्कया संभ्रम इति ।

यथा च वेणीसंहारे—'(नेपथ्ये कलकल ।) अश्वत्थामा—(ससंभ्रमम्।) मातुल, मातुल कष्टम्। एष भ्रातु प्रतिज्ञाभङ्गभीरु किरीटी सम शरवर्षैर्यौवनराधेयावभिद्रवति। तथया पास्यति शोणितं दु शासनस्य भीमेन ।' इति शङ्का। तथा (प्रविश्य संभ्रान्त सप्रहार) सूत —त्रायतां त्रायतां कुमार । इति त्रास । इत्येताभ्यां त्रासशङ्काभ्यां दु शासनभीमवधसूचकाभ्यां पाण्डवविजयप्रात्याशान्वित संभ्रम इति ॥

अथाक्षेप —

गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेप परिकीर्तित ॥ ४२ ॥

यथा रत्नावल्याम्— राजा—वयस्य देव्या प्रसादेन मुक्ता नान्यमनोरथा यामि। पुन क्रमान्तरे अथवा देव्या प्रसादं प्रति निष्प्रत्याशा भूता स्म। पुन [illegible] स्थितेन देव्यामेव गत्वा प्रसादयामि। इत्येन देवीप्रसादा यत्तो सागरिकासमागमनिहितादानलक्षणाद्गर्भाक्षेप ।

यथा च वेणीसंहारे—'सुन्दरक —अहवा किमेत्थ देव्व उ आलहामि। तस्स क्खु [illegible] अविणअवदु क्खस्स [illegible] परिभूदपिदामहहिदोवएस

---

१ [illegible] २ [illegible] पुनरपा। [illegible] ३ अथवा [illegible] देवमुप [illegible] परिभूतपितामहहि[illegible] [illegible] मुक्तस्य [illegible] नस्य [illegible] इति [illegible]

दूरस्य मज्जीम्पोन्मार्गहरणात्स्वमूलस्य कुसुमविसदाद्विषो पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमेत् । इत्यनेन बीजमेव फलोन्मुखतयाक्षिप्यत इत्याक्षेपः ।

एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्राप्त्याशाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्धनीयानि । एषां च मध्येऽभूताहरणमार्गतोटकाधिबलाक्षेपाणां प्राधान्यम् । इतरेषां यथासंभवं प्रयोग इति शास्त्रे गर्भसंधिरुक्तः ।

अथावमर्शः —

क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् ।
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शोऽङ्गसंग्रहः ॥ ४३ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तच्च क्रोधेन वा व्यसनाद्वा विलोभनेन वा भवितव्यम् । अनेनार्थेनेत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्यवसायात्मा गर्भसंभिन्नबीजार्थसंबन्धो विमर्शोऽवमर्शः । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्केऽग्निविद्रवपर्यन्तो वासवदत्ताप्रत्ययापायजनितनिरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शो दर्शितः ।

यथा च वेणीसंहारे दुर्योधनरुधिराक्तभीमागमपर्यन्त

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्येऽपि याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसात्स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥'

इत्यत्र स्वल्पावशेषे जये इत्यादिभिर्विजयप्राप्त्यर्थिसमस्तभीष्मादिमहारथवधाद् वधादिनैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शितमित्यवमर्शसंधिः ।

तस्याङ्गसंग्रहमाह —

तत्रापवादसंफेटौ विद्रवद्रवशक्तयः ।
द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ॥ ४४ ॥
प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ।

यथोद्देशं लक्षणम् —

दोषप्रख्यापवादः स्यात्

यथा रत्नावल्याम् — सुसङ्गता — [illegible] [illegible] भाइणाए [illegible] [illegible] [illegible] णाइ ण्णाए [illegible] अदंसणं णं जाणाणि कहिंपि [illegible] [illegible] इत्युपक्रम — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रख्यानात्प्रवादः ।

यथा च वेणीसंहारे—'युधिष्ठिर —पाञ्चालक, कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवापसदस्य पदवी । पाञ्चालक —न केवलं पदवी । स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः ।' इति दुर्योधनस्य दोषप्रख्यापनादपवाद इति ।

अथ संफेटः —

संफेटो रोषभाषणम् ।

यथा वेणीसंहारे— भो कौरवराज, कृतं बन्धुनाशदर्शनमन्युना । मैवं [illegible] कृथा । पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाहमसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।
दंशितस्यात्तशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सव ॥

[illegible] भुजासूयामिलका निर्गत्य कुमारेणोऽपि [illegible] धार्तराष्ट्र —

कर्णदुःशासनवधात्तुल्यावेव युवां मम ।
अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेव प्रियसाहस ॥

इत्युत्थाय च परस्परक्रोधाधिक्षेपपरुषवाक्प्रस्तावितघोरसंग्रामौ—' इत्यनेन [illegible] मधुरवचनयोरन्योन्यरोषसंभाषणाद्विजयबीजान्वयेन संफेट इति ।

अथ विद्रवः —

विद्रवो वधबन्धादिः

यथा छलितरामे—

[illegible]
[illegible] कीर्तिनम् ।
[illegible] स्थले
[illegible] वीयते ॥

[illegible]

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] विद्रवति । इत्यनेन
[illegible]

अथ [illegible]

द्रवो गुरुतिरस्कृतिः ॥ ४१ ॥

[illegible]

यथोत्तरचरिते—

> वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
> सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
> यानि त्रीण्यकुतोमुखान्यपि पदान्यासन्खरायोधने
> यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

त्यनेन रसो रामस्य गुरोस्तिरस्कारे हतशक्तिरिव ।

यथा च वेणीसंहारे—'युधिष्ठिरः—भगवन् कृष्णाग्रज सुभद्राभ्रात ,

> ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
> रूढं सख्यं तदपि गणितं मानुजस्यार्जुनेन ।
> तुल्यः काम भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्ध
> कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयीत्थम् ॥

त्यनेन बलभद्र गुरु युधिष्ठिरतिरस्कृतशक्तिरिव ।

अथ शक्ति —

विरोधशमन शक्तिम्

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—

> सव्याजं शपथ प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं
> वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।
> प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा
> प्रक्षाल्येव तयैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

इत्यनेन सागरिकालाभविरोधिवासवदत्ताकोपोपशमनाच्छक्ति ।

यथा चोत्तरचरिते लव प्राह—

> विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन
> स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
> झटित्यस्मिन्दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
> महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अथ द्युति —

तर्जनोद्वेजने द्युति ।

यथा वेणीसंहारे—एतच्च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य सकलरिपुजयपूरिताशा तिरिक्तमुक्त तसलिलवरतातसंस्तुत मांसोद्धृतनक्रमाहमालोक्य सर सलिल भैरवं च गर्जिता कुमारवृकोदरेणाभिहितम् ।

> जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
> मां दुःशासनकोष्णशोणितसुराक्षीब रिपुं भाषसे ।
> दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
> मत्त्रासान्नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥

इत्यादिना 'लक्ष्योत्थित सरभसम्' इत्यनेन दुःशासनकचग्रहणाभ्यां दुर्योधनजनोद्वेजनकारिभ्यां पाण्डवविजयानुकूलदुर्योधनोत्थापनहेतुभ्यां भा[illegible] सुविरचा।

अथ प्रसङ्गः —

गुरुकीर्तनं प्रसङ्गः

यथा रत्नावल्याम्—'देव, यासौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नामायुष्मती बाभ्रव्यदत्तो दग्धा[illegible] देवाय पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्ता।' इत्यनेन रत्नावल्या लाभानुकूलाभिजनप्रकाशिना प्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः।

यथा मृच्छकटिकायाम्—'चाण्डालः'—एस सागलदत्तस्स सुओ अज्ज विणअदत्तस्स णत्ता चारुदत्तो वावादिदुं वज्झट्ठाणं णीअदि। एदेण किल गणिआ वसन्तसेणा सुवण्णलोहेण वावादिद त्ति। चारुदत्तः —

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात्।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्॥

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलं प्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः।

अथ छलनम्—

छलनं चावमाननम् ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी।' इत्यनेन वास[illegible]प्रार्थनानादराद्राज्ञोऽवमाननाच्छलनम्।

यथा च रामाभ्युदये सीतायाः परित्यागेनावमाननाच्छलनमिति।

अथ व्यवसायः—

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः

यथा रत्नावल्याम्—'ऐन्द्रजालिकः —

किं धरणीए मिअङ्को आआसे महिहरो जले जलणो।
मज्झण्हम्मि पओसो दाविज्जउ देहि आणत्तिम्॥

अहवा किं बहुणा जम्पिएण।

मज्झ पइण्णा एसा भणामि हिअएण जं महसि दट्ठुं।
तं ते दावेमि फुडं गुरुणो मन्तप्पहावेण॥

[illegible]

[illegible]

यथा च [illegible]—

[illegible] ।

[illegible] ॥"

[illegible] ।

अथ [illegible]—

विरुद्धानां विरोधनम् ।

यथा वेणीसंहारे—'राजा—[illegible]

[illegible] । अपि च ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] —[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥

'[illegible]—[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible],

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

राजा—[illegible]

[illegible] । किं तु ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

अथ प्ररोचना—

सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात्प्ररोचना ॥ ४७ ॥

यथा वेणीसंहारे—'पाञ्चालक—[illegible] चक्रपाणिना [illegible]

[illegible] ।

[illegible] राज्याभिषेकाय [illegible]

[illegible] क्षणम् ।

---

१ [illegible]

राज्ये जातककुतूहलमाधुरकरे स्नन्दुमोऽद्य नि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिसरत्याजौ कुतः संशयः ॥

इत्यादिना मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः। इत्यनेन द्रौपदीकेशसंयमनयुधिष्ठिरराज्याभिषेकयोर्भाविनोरपि सिद्धत्वेन दर्शितत्वात्प्ररोचनेति।

अथ विचलनम्—

विकत्थना विचलनम्

यथा वेणीसंहारे—भीमः—तात अम्ब

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम्॥

अपि च। तात

चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति॥

इत्यनेन विनयवाक्यानुगतस्वगुणाविष्करणाद्विचलनमिति।

यथा च रत्नावल्याम्— यौगन्धरायणः—

देव्या मद्वचनाद्यथाभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा
सा देवस्य कलत्रसंघटनया दुःखं मया स्थापिता।
तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः
सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया॥

इत्यनेनाप्यपरेणापि यौगन्धरायणेन मया जगत्स्वामित्वानुबन्धी कन्यालाभो वत्सराजस्य कृतः। इति स्वगुणानुकीर्तनाद्विचलनमिति।

अथादानम्—

आदानं कार्यसंग्रहः।

वेणीसंहारे—भीमः—ननु भोः समन्तपञ्चकसंचारिणः

रक्षो नाहं न भूतं रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि।
भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं व-
स्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्॥

समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम्।

यथा च रत्नावल्याम्—सागरिका—(दिशोऽवलोक्य) दिष्ट्या समन्तात्प्रज्वलितो भगवान् हुतवहोऽद्य करिष्यति दुःखावसानम्[१]। इत्यनेन दुःखावसानकार्यस्य संग्रहादादानम्। यथा च जगत्स्वामित्वलाभ इति दर्शितमेव। इत्येतानि त्रयोदशावमर्शाङ्गानि। तत्रैतेषामपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानि प्रधानानीति।

---

१ दिष्ट्या समन्तात्प्रज्वलितो भगवान् हुतवहोऽपि करिष्यति दुःखावसानम्। इति पाठः

अथ निर्वहणम् —

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥ ४८ ॥
ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

यथा वेणीसंहारे— कञ्चुकी—(उपसृत्य सहर्षम् ।) महाराज [illegible] वर्धसे । अयं खलु कुमारो भीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणीकृतसकलशरीरो दुर [illegible] । इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्यादिबीजानां निजनिजस्था [illegible] संहारो दर्शितः ।

यथा च रत्नावल्यां सागरिकारत्नावलीवसुभूतिबाभ्रव्यादीनामर्थानां मुखादि [illegible] प्रकीर्णानां वत्सराजैककार्यार्थत्वम् । वसुभूतिः —(सागरिकां निर्वर्ण्य [illegible]) बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या । इत्यादिना दर्शितमिति निर्वह [illegible] ।

अथ तदङ्गानि—

संधिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ४९ ॥
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ।
पूर्ववाक्योपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ५० ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

संधिर्बीजोपगमनम्

यथा रत्नावल्याम्— वसुभूतिः —बाभ्रव्य, सुसदृशीयं राजपुत्र्या । बा [illegible] —ममाप्येवमेव प्रतिभाति । इत्यनेन नायिकाबीजोपगमात्संधिरिति ।

यथा च वेणीसंहारे— भीमः —भवति यज्ञवेदिसंभवे स्मरति भवती यत्त [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] मुखसंक्षिप्तस्य बीजस्य पुनरुपगमः संधिरिति ।

अथ विबोधः —

विबोधः कार्यमार्गणम् ।

[illegible] वसुभूतिः — [illegible]

राजा—[illegible] । वासवदत्ता— [illegible]

[illegible]

[illegible] राजा — [illegible]

[illegible]

यथा च वेणीसंहारे— भीमः —मुञ्चतु मुञ्चतु [illegible] । युधि

ष्ठिर:—किमपरमवशिष्टम् । 'भीम:—सुमहदवशिष्टम् । संयमयामि तावद् अनेन दुःशासनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिर:—गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारम् । इत्यनेन केशसंयमनकार्यस्य करणाद्विरोध इति ।

अथ ग्रथनम्—

ग्रथनं तदुपक्षेपो

यथा रत्नावल्याम्—'यौगन्धरायण:—देव, क्षम्यतां यद्देवस्यानिवेद्य मयैतत्कृतम् । इत्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रापणकार्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीम:—पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिना तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाहं संहरामि । इत्यनेन द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

अथ निर्णय:—

ऽनुभूताख्या तु निर्णय: ॥ ५१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—यौगन्धरायण:—(कृताञ्जलि:) देव श्रूयताम् । इयं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धादेशेनोपदिष्टा, योऽस्या: पाणिं ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति । तत्प्रत्ययादस्माभि: स्वाम्यर्थे बहुश: प्रार्थ्यमानापि सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता, तदा लावणिके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रव्य: प्रहित: । इत्यनेन यौगन्धरायण: स्वानुभूतमर्थं ख्यापितवानिति निर्णय: ।

यथा च वेणीसंहारे—भीम:—देव देव अजातशत्रो क्वाद्यापि दुर्योधनहतक: । मया हि तस्य दुरात्मन:

भूमौ क्षिप्त्वा शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुरुदधिपय:सीमया सार्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधा: कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥

इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनान्निर्णय इति ।

अथ परिभाषणम्—

परिभाषा मिथो जल्प:

यथा रत्नावल्याम्—रत्नावली—(आत्मगतम्) कृतापराधा देवीए ण सक्कुणोमि मुहं दंसिदुम् । वासवदत्ता—(साश्रम् । पुनर्बाहू प्रसार्य) एहि अयि णिठ्ठुरे, इदाणीं पि बन्धुसिणेहं दंसेहि । (अपवार्य) अज्जउत्त लज्जामि

१. 'कृतापराधा देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् ।' इति च्छाया । २. 'एहि अयि निष्ठुरे, इदानीमपि बन्धुस्नेहं दर्शय । आर्यपुत्र लज्जे खल्वहमनेन नृशंसेन कर्मणा...' इति च्छाया

वसु अद इमिण्ण गिरिउत्तणेण । ता एतु अवणेहि से कण्ठपाशम्। राजा—यथाह देवी। (कण्ठपाशमवनयति) वासवदत्ता—(वसुभूतिं निर्दिश्य।) क्षेत्र, अमात्ययौगन्धरायणेन दुज्जणीकम्हि जेण जाणन्तेण विणा वाचिक्खिदम्।' इत्यनेनान्योन्यवचनात्परिभाषणम्।

यथा च वेणीसंहारे—'भीम —कृष्टा येनासि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन।' इत्यादिना भाषा भानुमती सोपहसति पाण्डवदारान्।' इत्यनेन भाषणात्परिभाषणम्।

अथ प्रसाद—

प्रसाद पर्युपासनम्।

यथा रत्नावल्याम्— देव, क्षम्यताम्। इत्यादि दर्शितम्।

यथा च वेणीसंहारे—'भीम —(द्रौपदीमुपसृत्य।) देवि पाञ्चालराजतनये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण। इत्यनेन द्रौपदी भीमसेनेनाराधितेत्यत्र प्रसाद इति।

अथानन्द—

आनन्दो वाञ्छितावाप्ति

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—यथाह देवी। (रत्नावलीं गृह्णाति।)

यथा च वेणीसंहारे—'द्रौपदी—णाथ विसुमरिदह्मि एदं वावारम्। णाधस्स प्पसादेण पुणो सिक्खिस्सम्। (केशान्बध्नाति।) इत्याभ्यां प्रार्थितरत्नावलीप्राप्तिकेशसंयमनयोर्वत्सराजद्रौपदीभ्यां प्राप्तत्वादानन्द ।

अथ समय—

समयो दु खनिर्गम ॥५२॥

यथा रत्नावल्याम्—'वासवदत्ता—(रत्नावलीमालिङ्ग्य।) समस्सस समस्सस बहिणिए। इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःखनिर्गमात्समय ।

यथा च वेणीसंहारे— भगवन् कुतस्तस्य विजयोऽन्यस्य यस्य भगवान्पुराणपुरुष स्वयमेव नारायणो मङ्गलान्याशास्ते।

कृतगुरुमहदादिक्षोभसंभूतमूर्तिं गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम्।
अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वापि न त्वां भवति जगति दु खी किं पुनर्देव दृष्ट्वा॥
इत्यनेन युधिष्ठिरदु खापगमं दर्शयति।

अथ कृति—

कृतिर्लब्धार्थशमन

यथा रत्नावल्याम्— राजा—को देव्या प्रसाद न बहु मन्यते। वास

---

१ आर्ये अमात्ययौगन्धरायणेन दुर्जनीकृतास्मि येन जानतापि नाचक्षितम्। इति च्छाया २ नाथ, विस्मृतास्म्येतं व्यापारम्। नाथस्य प्रसादेन पुन शिक्षिष्यामि। इति च्छाया ३ समाश्वसिहि समाश्वसिहि भगिनिके।

वासवदत्ता—अय्यउत्त, दूरे से मादुउलम्। ता तधा करेसु जधा बन्धुअणं ण सुमरेदि। इत्यन्योन्यवचसा [illegible] रत्नावल्यां राज्ञः [illegible] उपगमनं [illegible]मिति।

यथा च वेणीसंहारे—'कृष्णः—एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकि-' इत्यादिना 'अभिषेकमारब्धवन्तस्तिष्ठन्ति।' इत्यनेन प्राप्तराज्यस्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः।

अथ भाषणम्—

मानाद्याप्तिश्च भाषणम्।

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति।

वात्सो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तोऽयमुर्वीतले
सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया।
देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज्जिताः कोशलाः
किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्पृहाम्॥'

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद्भाषणमिति।

अथ पूर्वभावोपगूहने—

कार्यदृष्ट्यद्भुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने ॥ ५३ ॥

कार्यदर्शनं पूर्वभावः। यथा रत्नावल्याम्—यौगन्धरायणः—एवं [illegible] भगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमाणम्। वासवदत्ता—फुडं [illegible] किं ण [illegible]। [illegible] इत्यनेन 'वत्सराजाय रत्नावली देया' [illegible] यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात्पूर्वभाव इति।

[illegible] यथा वेणीसंहारे—(नेपथ्ये) महासमरानल[illegible]

[illegible] इत्यादि
[illegible] पुराणि।
[illegible] धूमकेतुः कुरूणां
[illegible] स्वस्ति राजन्यकेभ्यः॥

[illegible]

अथ [illegible]—

[illegible]

[illegible]

यथा— 'किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।' इत्यनेन काव्यार्थसंहरणात्काव्यसंहार इति ।

अथ प्रशस्तिः —

प्रशस्तिः शुभशंसनम् ।

यथा वेणीसंहारे— 'प्रीततरश्चेद्भवान् तदिदमेवमस्तु ।

अकृपणमतिः कामं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं
भवतु भगवद्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे ।
दयितभुवनो विद्वद्बन्धुर्गुणेषु विशेषवित्
सततसुकृती भूयाद्भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥'

इति शुभाशंसनात्प्रशस्तिः । इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि । एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः पञ्च संधयः प्रतिपादिताः ।

षट्प्रकारं चाङ्गानां प्रयोजनमित्याह—

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥ ५४ ॥

कानि पुनस्तानि षट्प्रयोजनानि—

इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।
रागः प्रयोगस्याश्चर्यं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ॥ ५५ ॥

विवक्षितार्थनिबन्धनं गोप्यार्थगोपनं प्रकाश्यार्थप्रकाशनमभिनेयरागवृद्धिश्चमत्कारित्वं च काव्यस्येतिवृत्तस्य विस्तर इत्यङ्गैः षट्प्रयोजनानि संपाद्यन्त इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह—

द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।
सूच्यमेव भवेत्किंचिद्दृश्यश्रव्यमथापरम् ॥ ५६ ॥

कीदृक्सूच्यं कीदृग्दृश्यश्रव्यमित्याह—

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।
दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५७ ॥

सूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह—

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥ ५८ ॥

तत्र विष्कम्भः —

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ ५९ ॥

अतीतानां भाविनां च कथावयवानां ज्ञापको मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितो विष्कम्भक इति ।

स द्विविधः—शुद्धः संकीर्णश्चेत्याह—

एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति । मध्यमाधमपात्रैर्युगपत्प्रयोजितः संकीर्ण इति ।

अथ प्रवेशकः—

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ ६० ॥
प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ।

तद्वदेवेति भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वमतिदिश्यते । अनुदात्तोक्त्या नीचेन नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणापवादः । अङ्कद्वयस्यान्त इति प्रथमाङ्के प्रतिषेध इति ।

अथ चूलिका—

अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ॥ ६१ ॥

नेपथ्यपात्रेणार्थसूचनं चूलिका । यथोत्तरचरिते द्वितीयाङ्कस्यादौ—'(नेपथ्ये ।) स्वागतं तपोधनायाः । (ततः प्रविशति तपोधना ।)' इति नेपथ्यपात्रेण वासन्तिकयात्रेयीसूचनाच्चूलिका ।

यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ—'(नेपथ्ये ।) भो भो वैमानिकाः, प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि ।

कृशाश्वान्तेवासी जयति भगवान्कौशिकमुनिः
सहस्रांशोर्वंशे जगति विजयि क्षत्रमधुना ।
विनेता क्षत्रारेर्जगदभयदानव्रतधरः
शरण्यो लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥'

इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवै रामेण परशुरामो जित इति सूचनाच्चूलिका ।

अथाङ्कास्यम्—

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

अङ्कान्त एव पात्रमङ्कान्तपात्रम् । तेन विश्लिष्टस्योत्तराङ्कमुखस्य सूचनं तद्वशेनोत्तराङ्कावतारोऽङ्कास्यमिति । यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते—'(प्रविश्य ।) सुमन्त्रः—भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे—क्व भगवन्तौ । सुमन्त्रः—महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे—तदनुरोधात्तत्रैव गच्छामः । इत्यङ्कपरिसमाप्तौ (ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः ।)' इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथार्थविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्कास्यमिति ।

अथाङ्कावतारः—

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ॥ ६२ ॥
एभिः संसूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ।

यत्र प्रविष्टपात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्काविच्छिन्नार्थतयैवाङ्कान्तरमापतति [illegible] [illegible] । यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्कान्ते—

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]
[illegible]

'विदूषकः'—तैसे हि दुवेवि देवीए पेक्खागेहं गदुअ सङ्गीदोवअरणं करिअ तत्थभवदो दूदं विसज्जिय । अथवा मुदङ्गसद्दो ज्जेव णं उत्थाविस्सदि । इत्युपक्रमे मृदङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्राणि प्रथमाङ्कप्रक्रान्तावसर्यसंक्रान्तितान्निद्वितीयाङ्कादावारम्भन्त इति प्रथमाङ्कावाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्कस्यावतरणादङ्कावतार इति ।

पुनस्त्रिधा वस्तुविभागमाह—

नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत्पुनर्वस्तु त्रिधेष्यते ॥ ६३ ॥

केन प्रकारेण अथ तदाह—

सर्वेषां नियतस्यैव श्राव्यमश्राव्यमेव च ।

तत्र ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ॥ ६४ ॥

सर्वश्राव्यं यद्वस्तु तत्प्रकाशमित्युच्यते । यत्तु सर्वस्याश्राव्यं तत्स्वगतमिति शब्दाभिधेयम् ।

नियतश्राव्यमाह—

द्विधान्यन्नाट्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ।

अन्यत्तु नियतश्राव्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारितभेदेन ।

तत्र जनान्तिकमाह—

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥ ६५ ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

यस्य न श्राव्यं तस्यान्तर ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकमिति ।

अथापवारितम्—

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् ॥ ६६ ॥

परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाट्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह—

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६७ ॥

स्पष्टार्थः ।

अन्यान्यपि नाट्यधर्माणि प्रथमकल्पितानि कैश्चिदुदाहृतानि । तेषामभारतीयत्वात्सम्मतानां चिह्नाना कथाविहङ्गभाषा सकलानाट्यधर्मेण भावान्तरेण नो धर्म इत्युपसंहरति—

इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं
रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथा च ।

[illegible]

अथ प्रवेशकः —

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ ६० ॥
प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ।

तद्वदेवेति भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वमतिदिश्यते । अनुदात्तोक्त्या नीचेन नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणापवादः । अङ्कद्वयस्यान्त इति प्रथमाङ्के प्रतिषेध इति ।

अथ चूलिका—

अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ॥ ६१ ॥

नेपथ्यपात्रेणार्थसूचनं चूलिका । यथोत्तरचरिते द्वितीयाङ्कस्यादौ—
(नेपथ्ये ।) स्वागतं तपोधनायाः । (तत्र प्रविशति तपोधना ।)[1] इति नैपथ्यपात्रेण वासन्तिकयात्रेयीसूचनाच्चूलिका ।

यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ— (नेपथ्ये ।) भो भो वैमानिकाः, प्र[illegible] मङ्गलानि ।

कृशाश्वान्तेवासी जयति भगवान्कौशिकमुनिः
सहस्रांशोर्वंशे जगति विजयि क्षत्रमधुना ।
विनेता क्षत्रारेर्जगदभयदानव्रतधरः
शरण्यो लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥

इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवै रामेण परशुरामो जित इति सूचनाच्चूलिका ।

अथाङ्कास्यम्—

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

अङ्कान्त एव पात्रमङ्कान्तपात्रम् । तेन [illegible] सूचनं तद् [illegible] । यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते—(प्रविश्य ।) सुमन्त्रः — [illegible] । इतरे— [illegible] भगवन्तौ । सुमन्त्रः — [illegible] । इतरे—तदनुगोपान्त [illegible] । [illegible] [illegible] इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव [illegible] सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनकप्रयार्थ [illegible] सूचनात् [illegible] ।

अथ [illegible] —

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ॥ ६२ ॥
एभिः संसूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ।

[illegible] । यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्कान्ते—

[illegible]

'निदूपथ —देवें हि दुवेवि देवीए पेक्खादोहं गदुअ सखीदोवअणं कहिअ ह्यमवदो सू" विणअध । अथवा मुन्आसदो ओव ण दत्थावाविरदादि । इत्यु पक्षे गृहदश्न दधवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्राणि प्रथमाङ्कप्रकान्तपात्रसंश्र न्तिदर्शन द्वितीयाङ्कादावारभन्त इति प्रथमाङ्कायाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्क्यावद रणात्पूर्वतार इति ।

पुनस्त्रिधा वस्तुविभागमाह—

नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत्पुनर्वस्तु त्रिधेष्यते ॥ ६३ ॥

केन प्रकारेण त्रेधा तदाह—

सर्वेषां नियतस्यैव श्राव्यमश्राव्यमेव च ।

तत्र ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ॥ ६४ ॥

सर्वश्राव्यं यद्वस्तु तत्प्रकाशमित्युच्यते । यत्तु सर्वस्याश्राव्यं तत्स्वगतमिति [illegible]भिधम् ।

नियतश्राव्यमाह—

द्विधान्यन्नाट्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ।

अन्यत्तु नियतश्राव्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारितभेदेन ।

तत्र जनान्तिकमाह—

त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥ ६५ ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

यस्य न श्राव्यं तस्यान्तरा ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं कर कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकमिति ।

अथापवारितम्—

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् ॥ ६६ ॥

परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाट्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह—

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६७ ॥

स्पष्टार्थम् ।

[illegible]न्यान्यपि नाट्यधर्माणि प्रथमकल्पादीनि कैश्चिदुदाहृतानि । तेषामभारतीय [illegible] कथाचित् भाषा [illegible]धर्मा [illegible]

कर्म युपसंहरन्—

इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं
रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च ।

१ [illegible]

आसूत्रयेत्तदनु नेतृरसानुगुण्या-
च्चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६८ ॥

वस्तुविभेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नामभेदाः । रामायणं बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नेतेति । नेता वक्ष्यमाणलक्षण, रसाश्च तेषामानुगुण्याच्चित्रां चित्ररूपां कथामासूत्रयेत् । चारूणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तरैरासूत्रयेद्ग्रथयेत् । तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम्—

'चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटालगृहे रहः ।
कृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो निहतो नृपः ॥
योगानन्दयशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।
चन्द्रगुप्तः कृतो राजा चाणक्येन महौजसा ॥'

इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादि ज्ञेयम् ॥

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके
प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ २ ॥

[illegible]

[illegible]—

[illegible]

[illegible]—

[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]—

[illegible]
[illegible] ॥

आसूत्रयेत्तदनु नेतृरसानुगुण्या-
च्चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६८ ॥

वस्तुविभेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नामभेदाः । रामायणं बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य आलोच्य । तदनु तदनन्तरम् । नेतारं नेता वक्ष्यमाणलक्षणः, रसाश्च तेषामानुगुण्याच्चित्रां विचित्रां कथामा[illegible]दाम् । चारूणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तरैरासूत्रयेदुपनयेत् । तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम्—

चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटालगृहे रहः ।
कृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो निहतो नृपः ॥
योगानन्दयशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।
चन्द्रगुप्तः कृतो राजा चाणक्येन महौजसा ॥

इति बृहत्कथायां सूचितम् । श्रीरामायणोक्तं रामकथादि ज्ञेयम् ॥

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके
प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ।

———

द्वितीयः प्रकाशः ।

वस्तुनामन्योन्यं भेदकत्वे वस्तुभेदं प्रतिपाद्येदानीं नायकभेदः प्रतिपाद्यते—

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।
रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ २ ॥

नेता नायको विनयादिगुणसम्पन्नो भवतीति ।

तत्र विनीतः । यथा वीरचरिते—

यद्ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवात्कृतस्त्वयि मया विनयापचारस्तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥'

मधुरः प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव—

राम राम नयनाभिरामतामाशयस्य सदृशीं समुद्वहन् ।
अप्रतर्क्यगुणरामणीयकः सर्वथैव हृदयङ्गमोऽसि मे ॥

त्यागी सर्वस्वदायकः । यथा—

त्वचं कर्णः शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥

दक्षः क्षिप्रकारी । यथा वीरचरिते—

स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥

प्रियंवदः प्रियभाषी । यथा तत्रैव—

उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान्देवः पिनाकी गुरु-
र्वीर्यं यत्तु न तद्गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः
सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥

रक्तलोकः । यथा तत्रैव—

[illegible] तनूजस्तेनाद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात् ।
[illegible] पूर्णकामाश्चरामः ॥

[illegible] मनसा [illegible] वाग्मिना [illegible]
[illegible] । यथा—

[illegible] ते ।
[illegible] ॥

आसूत्रयेत्तदनु नेतृरसानुगुण्या-
च्चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥६८॥

वस्तुविभेदान् वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नामभेदाः । रामायणबृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नेतरि। नेता वक्ष्यमाणलक्षणः, रसाश्च तेषामानुगुण्याच्चित्रां विचित्रां कथामासूत्रयेत् । यादृशानि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तारैरासूत्रयेदुपक्षिपेत् । तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम्—

'चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटालगृहे रहः ।
कृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो निहतो नृपः ॥
योगानन्दयशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।
चन्द्रगुप्तः कृतो राजा चाणक्येन महौजसा ॥'

इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादि ज्ञेयम् ॥

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके
प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ।

[illegible] —

[illegible] पूर्णा [illegible] ॥ ८ ॥

[illegible]

[illegible] —

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ।

[illegible] ॥

अथ [illegible] —

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] —

यथा— [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदात्त्यमिति न त्वौद्धत्यमात्रमौदात्त्यम् । न स्थैर्यमेव विनिश्चितम् । [illegible] [illegible] नतिरेव विनिश्चितुं, न च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । रामादिवज्जीमूतवाहनादिरपि [illegible] [illegible] [illegible] । जीमूतवाहनादिस्तु [illegible] [illegible] [illegible] इत्युदाहृतम् । यथोक्तम्— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] । यदुक्तम्—

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

इत्यादिना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । जीमूतवाहनादेरौदात्त्यम् ।

अथ धीरोद्धतः—

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाछद्मपरायणः ॥ ५ ॥
धीरोद्धतस्त्वहंकारी चलश्चण्डो विकत्थनः ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] माया । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] । यथा [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा च [illegible] —

[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] —

[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible]

[illegible] —

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] ।

[illegible] —

[illegible] ॥

अथ पुष्प —

[illegible]

[illegible] —

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ॥ ७

यथा—

[illegible]

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥'

[illegible] पुनरेषां [illegible] नायक [illegible] । पूर्वा [illegible] तरानुरागोऽनुकूल । परस्तु दक्षिण । ननु [illegible] नायकस्य [illegible] । [illegible] नायिका प्रति [illegible] नायकस्य [illegible] । महावीरचरिते च—

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥'

[illegible]

[illegible] ॥ ८ ॥

[illegible]

अथ सात्त्विका नायकगुणाः—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ १० ॥

तत्र—

नीचे घृणाधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षते ।

नीचे घृणा । यथा वीरचरिते—

उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।
नियुक्तस्तत्प्रमाथाय स्त्रैणेन विचिकित्सति ॥

गुणाधिके स्पर्धा यथा—

एतां पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेः
मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥

शौर्यशोभा । यथा ममैव—

अन्त्रैः स्वैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे
स्वाधीनव्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गमं वर्मयन् ।
भग्नानुद्वलयन्निजान् परभटान् संतर्जयन्निष्ठुरं
धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥

दक्षशोभा । यथा वीरचरिते—

स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥

अथ विलासः—

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ ११ ॥

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

अथ माधुर्यम्—

श्लक्ष्णो विकारो माधुर्यं संक्षोभे सुमहत्यपि ।

महत्यपि विकारहेतौ मधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥

१ भर्ग इति पाठः   २ °सात्त्विका इति पाठः

अथ गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ १२ ॥

मृदुविकारोपलम्भाद्विकारानुपलब्धिरन्यतो माधुर्यादन्यद्गाम्भीर्यम्। यथा—

'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥'

अथ स्थैर्यम्—

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नकुलादपि।

यथा वीरचरिते—

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात्।
न त्वेव दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

अथ तेजः—

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ १३ ॥

यथा—

'ब्रूत नूतनकूष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी।
अङ्गुलीदर्शनाद्येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥'

अथ ललितम्—

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सहजं ललितं मृदु।

स्वाभाविकः शृङ्गारो मृदुः। तथाविधा शृङ्गारचेष्टा च ललितम्। यथा ममैव—

लावण्यमन्मथविलासविजृम्भितेन स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण।
किं वा ममैव सखि योऽपि ममोपदेष्टा तस्यैव किं न विषमं विदधीत तापम् ॥

अथौदार्यम्—

प्रियोक्त्याजीविताद्दानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १४ ॥

प्रियवचनेन सहाजीवितावधेर्दानमौदार्यं सतामुपग्रहश्च। यथा नागानन्दे—

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति।
तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥

सदुपग्रहो यथा—

'एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्।
ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥'

[illegible]—

स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा।

यथोक्तसम्भवनायकसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति। स्वा परस्त्री अनेन विभागेन त्रिधा।

१ धीरोदात्तवर्णनप्रसङ्गे २७ पृष्ठे गतमिदं पद्यम्।

अथ स्वीयाया विभागगर्भं सामान्यलक्षणमाह—

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वीया शीलार्जवादियुक् ॥ १५ ॥

शीलं सुवृत्तम् । पतिव्रताऽकुटिला लज्जावती पुरुषोपचारनिपुणा स्वीया नायिका ।

तत्र शीलवती यथा—

कुलवालिआए पेच्छह जोव्वणलावण्णविब्भमविलासा ।
पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिए घरं एन्ते ॥

आर्जवशालिनी यथा—

हसिअमविआरमुद्धं भमिअं विरहिअविलासमुच्छाअम् ।
भणिअं सहावसरलं धण्णाण घरे कलत्ताणम् ॥

लज्जावती यथा ।

लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परतित्तिणिप्पिवासाइं ।
अविणअदुम्मेहाइं धण्णाण घरे कलत्ताइं ॥

सा चेयमेवं स्वीया मुग्धा-मध्या प्रगल्भाभेदात्त्रिविधा ।

तत्र—

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि ।

प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुखोपायप्रसादना मुग्धना-
यिका ।

तत्र वयोमुग्धा यथा—

विस्तारी स्तनभार एष गमितो न स्वोचितामुन्नतिं
रेखोद्भासिकृतं वलित्रयमिदं न स्पष्टनिम्नोन्नतम् ।
मध्येऽस्या ऋजुरायतार्धकपिशा रोमावली निर्मिता
रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥

यथा च ममैव—

उत्फुल्लगण्डमण्डलमधरेऽसमाबद्धबन्धूकम् ।
अपयातमुग्धकं कलशस्या स्तनद्वयम् ॥

काममुग्धा यथा—

दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसंभोगवार्तास्वपि ।

१ स्वापि इति पाठः

२ कुलबालिकायाः प्रेक्षध्वं यौवनलावण्यविभ्रमविलासाः ।
प्रवसन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥ इति च्छाया

३ हसितमविकारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलासमुच्छायम् ।
भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणाम् ॥ इति च्छाया

४ लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परतृप्तिनिष्पिपासानि ।
अविनयदुर्मेधांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥ इति च्छाया

एतावत्सखि वेद्मि कवरमहं तस्मात्सन्न पुनः
कोऽसौ कान्ति रत नु किं कथमिति स्वयापि मे न स्मृति ॥
एवमन्येऽपि परिलक्षणीयस्तावदध्यगाथा प्रगल्भाव्यवहारा वैचित्र्य ।
यथा—

क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरुपङ्काङ्कमलिन
क्वचिच्चूर्णोद्गार क्वचिदपि च सालक्तकपद ।
वलीभङ्गाभोगरलकपतितै [illegible]
स्त्रिया सर्वावस्थं कथयति रत प्रच्छदपट ॥[1]

अथास्या कोपचेष्टा—

सावहित्थादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा ।
संतर्ज्य ताडयेन्मध्या मध्याधीरेव तं वदेत् ॥ १९ ॥

सहावहित्थनाकारसंवरणेनादरेण चोपचारातिशयेन वर्तते सा सावहित्थादरा । रतावुदासीना क्रुधा कोपेन भवति ।

सावहित्थादरा । यथामरुशतके—

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरत
स्ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नित ।
आलापोऽपि न मिश्रित परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्त प्रत्युपचारतश्चतुरया कोप कृतार्थीकृत ॥

रतावुदासीना यथा—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] । यथामरुशतके—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] —

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

१ [illegible]

पुनश्च—

द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वादशोदिता ।

मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठात्वभेदेन द्वादश भेदा भवन्ति । मुग्धा त्वेकरूपैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे यथामरुशतके—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
　देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
　मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

न चानयोर्दाक्षिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः । अपि तु प्रेम्णापि । यथा अमरुशतके दक्षिणलक्षणावसरे । एवं च धीरमध्या-अधीरमध्या-धीराधीरमध्या-धीरप्रगल्भा-अधीरप्रगल्भा-धीराधीरप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्द्वादशानां वाक्यरत्नावलीवत्सराजप्रबन्धनायिकानामुदाहरणानि महाकविप्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि ।

अथान्यस्त्री—

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित् ॥ २० ॥
कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ।

नायकान्तरसंबन्धिन्यन्योढा । यथा—

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
　प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
　नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥

इयं त्वङ्गिनि प्रधाने रसे न कदाचिन्निबन्धनीयेति न प्रपञ्चिता । कन्यका तु पित्राद्यायत्तत्वादपरिणीताप्यन्यस्त्रीत्युच्यते । तस्यां पित्रादिभिरदीयमानायां परस्परानुरागः संभवन्नपि प्रवर्तेत । यथा मालत्यां मालतीमाधवयोः सागरिकायां च वत्सराजस्येति तदनुरागश्च स्वेच्छया प्रधानाप्रधान रसरसमाश्रयो निबन्धनीयः । यथा रत्नावलीनागानन्दयोः सागरिकामलयवत्यो-रनुराग इति ।

साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् ॥ २१ ॥

तद्व्यवहारो विस्तरतः शास्त्रान्तरे निर्दिष्टः । दिङ्मात्रं तु—

छन्नकामसुखार्थाज्ञस्वतन्त्राहंयुपण्डकान् ।
रक्तेव रञ्जयेदाढ्यान्निःस्वान्मात्रा विवासयेत् ॥ २२ ॥

छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः श्रोत्रियवणिग्लिङ्गिप्रभृतयः सुखार्थं प्रा-
प्तसुखप्रयोजना वा अज्ञो मूर्खः स्वतन्त्रो निरङ्कुशः अहंयुः

१ [illegible] इति पाठः

इत पण्डको वातपण्गादि, एता बहुवितान्त्वत्र रञ्जयेद्यथायम्। तत्प्रधान त्वात्तद्वृत्त। गृहीतार्थान्दुढन्यादिना निष्कासयेत्पुन प्रतिसंधानाय। इद तासां मौत्सागक रूपम्।

रूपकेषु तु—

रक्तैव त्वप्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये।

प्रहसनवर्जित प्रकरणादौ रक्तैवैषा विधेया। यथा मृच्छकटिकायां वसन्तसेना चारुदत्तस्य। प्रहसन त्वरक्तापि हास्यहेतुत्वात्। नाटकादौ [illegible] दिव्यनृप नायके नैव विधेया।

अथ भेदान्तराणि—

आसामष्टावस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ॥ २३ ॥

स्वाधीनपतिका वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितप्रिया अभिसारिका चेति स्वस्त्रीप्रभृतीनामवस्थाः। नायिकाप्रभृतीनामप्यवस्थारूपत्वे सत्यवस्थान्तराभिधान पूर्वासां धामलक्षणप्रतिपादनार्थत्वादिति न्यूनाधिक्यनच्छेद। न च वासकसज्जायां स्वाधीनपतिकात्वमभाव। अनासन्नप्रियत्वाद्वासकसज्जाया न स्वाधीनपतिकात्वम्। यदि चैष्यत्प्रियापि स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रियापि न पृथग्वाच्या। न चैवदा व्यवधाननाशतिरिति नियन्तु धवयम्। न चाविज्ञातप्रियव्यलीकाया खण्डितात्व नापि प्रकृतरतिभागच्छाया प्रोषितप्रियात्व स्वयमगमनाभावे प्रतप्रयातक्लान्ताभिसारिकात्वम्। एवमुत्कण्ठिताऽपि चैव पृथङ्न्य। [illegible] विप्रलब्धाया न [illegible] पृथङ्न्य। [illegible] नायिका इति [illegible] नरिता तु यथा [illegible] तथा यत्प्रीतप्रियानुरूपा [illegible] प्रमाण पृथगेव [illegible] स्वगमनमस्यावस्था [illegible]।

तत्र—

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तृका।

यथा—

[illegible]

[illegible]

[illegible]—

मुदा वासकसज्जा [illegible] मण्डयत्येष्यति प्रिये ॥ २४ ॥

[illegible] यथा—

[illegible]

[illegible]

१ [illegible]

अथ विरहोत्कण्ठिता—

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मना ।

यथा—

सखि स विजितो वीणावाद्यैः कयाप्यपरस्त्रिया
पणितमभवत्ताभ्यां तत्र क्षपाललितं ध्रुवम् ।
कथमितरथा शेफालीषु स्खलत्कुसुमास्वपि
प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥

अथ खण्डिता—

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता ॥ २५ ॥

यथा—

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥

अथ कलहान्तरिता—

कलहान्तरितामर्षाद्विधूतेऽनुशयार्तियुक् ।

यथा—

निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तंदिवं रुद्यते ।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः
सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥

अथ विप्रलब्धा—

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता ॥ २६ ॥

यथा—

उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।
यातः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः ॥

अथ प्रोषितप्रिया—

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया ।

यथामरुशतके—

आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्य पदवीमुद्वीक्ष्य निर्विण्णया
विच्छिन्नेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।
दत्त्वैकं सशुचा गृहं प्रति पदं पान्थस्त्रियास्मिन्क्षणे
माभूदागत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितम् ॥

अथाभिसारिका—

कामार्ताभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका ॥ २७ ॥

---

१ विरहोत्कण्ठिता यथा इति पाठः २ विधूते इति पाठः

यथामरुशतके—

> उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
> 　कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।
> प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा
> 　यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे ॥'

यथा च—

> 'न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
> 　निपुणं तथैनमुपगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥

तत्र—

> **चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।**
> **युक्ताः षडन्त्या द्वे चाद्ये क्रीडौज्ज्वल्यप्रहर्षितैः ॥ २८ ॥**

परस्त्रियौ तु कन्यकोढे । संकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते पश्चाद्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके । कुतोऽपि संकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति त्र्यवस्थैवानयोरिति । अस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् । यत्तु मालविकाग्निमित्रे 'सोऽप्येष धीरः सोऽपि दृष्टो वयस्य पुरस्तात्' इति मालविकावचनानन्तरम्—'राजा—

> दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।
> तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥

इत्यादि तत् । खण्डितानुनयाभिप्रायेण । अपि तु सर्वथा मम देव्यधीनत्वमात्मन निराशा मा भूदिति कन्याविश्रम्भणायेति । तथानुपसंजातनायकसमागमाया स्वाभाव्यव्यवधानेऽप्युत्कण्ठितात्वमवति न प्रोषितप्रियात्वमनायत्तप्रियत्वादिति ।

अथासां सहायिन्यः—

> **दूत्यो दासी सखी कारूर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।**
> **लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेतृमित्रगुणान्विताः ॥ २९ ॥**

दासी परिचारिका । सखी स्नेहनिबद्धा । कारू रजकीप्रभृतिः । धात्रेयी उपमातृसुता । प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी । लिङ्गिनी भिक्षुक्यादिका । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । स्वं चेति दूतीविशेषा नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां निसृष्टार्थत्वादिना गुणेन युक्ताः । तथा च मालतीमाधवे कामन्दकीं प्रति—

> शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
> कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥'

तत्र सखी । यथा—

> मृगानुन्दत्सम्भारार कथं कथयामि ते
> 　दहनपतिता दृष्टा मूर्च्छा न हि वधवी ।
> इह नु भिन्न नार्यिस्य स शाकन्धी मुधा
> 　मम सन्ततया डिम्बोदर्कां विधेर्वियमिष्यते ॥

यथा च—

सच्च जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।
मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

अथ दूती । यथा—

पहु एहि किं णिबन्ध ! हरसि णिअं वाउ जइ वि मे सिचअम् ।
साहेमि कस्स सुन्दर दूरे गामो अहं एक्का ॥

इत्याद्यूह्यम् ।

अथ योषिदलंकारा—

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलंकारास्तु विंशतिः ।

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलंकारा स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र—

भावो हावश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ ३० ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ ३१ ॥

तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्दीप्तिमाधुर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ॥ ३२ ॥
विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ।

तानेव निर्दिशति—

निर्विकारात्मकात्सत्त्वाद्भावस्तत्राद्यविक्रिया ॥ ३३ ॥

तत्र विकारहेतौ सत्यप्यविकारकं सत्त्वम् । यथा कुमारसंभवे—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

तस्मादविकाररूपात्सत्त्वात् प्रथमो विकारोऽन्तर्विपरिवर्ती बीजस्योच्छूनतेव स भावः । यथा—

दृष्टिं सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसंभोगवार्तास्वपि ।
पुंसामङ्कमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा
बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥

---

१ सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः ।
म्रियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयमस्याः ॥ इति च्छाया

२ मधुरेहि किं निबन्धक हरसि निजं वायो यद्यपि मे सिचयम् ।
साधयामि कस्य सुन्दर दूरे ग्रामोऽहमेका ॥ इति च्छाया

[illegible]—

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] ।

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

अथ कान्तिः—

मन्मथाप्यायितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता ॥ ३५ ॥

शोभैव रागावतारघनीकृता कान्तिः । यथा—

उन्मीलद्वदनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं
भिन्नं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।
एतस्याः कलविङ्ककण्ठकदलीकल्पं मिलत्कौतुका-
दप्राप्ताङ्गसुखं रुषेव सहसा केशेषु लग्नं तमः ॥

यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टबाणस्य ।

अथ माधुर्यम्—

अनुल्बणत्वं माधुर्यं

यथा शाकुन्तले—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

अथ दीप्तिः—

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ।

यथा—

देआ पसिअ णिअत्तसु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिवहे ।
अहिसारिआण विग्घं करेसि अण्णाण वि हआसे ॥

अथ प्रागल्भ्यम्—

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं

मनःक्षोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसम्, तदभावः प्रागल्भ्यम् । यथा ममैव—

तथा व्रीडाविधेयापि तथा मुग्धापि सुन्दरी ।
कलाप्रयोगचातुर्ये सभास्वाचार्यकं गता ॥

अथौदार्यम्—

औदार्यं प्रश्रयः सदा ॥ ३६ ॥

यथा—

दिअहं खु दुक्खिआए सअलं काऊण गेहवावारम् ।
गरुएवि मण्णुदुक्खे भरिमो पाअन्तसुत्तस्स ॥

यथा वा— भ्रूभङ्गे सहसोद्गतेऽपि इत्यादि ।

---

१ मन्मथाप्यायित इति पाठः ।

२ देव प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥ इति च्छाया ।

३ दिवसं खलु दुःखितायाः सकलं कृत्वा गृहव्यापारम् ।
गुरुकेऽपि मन्युदुःखे भरिमा पादान्तसुप्तस्य ॥ इति च्छाया ।

अथ धैर्यम्—

चापलाविहता धैर्यं चिद्वृत्तिरविकत्थना ।

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाविष्कारिका धैर्यमिति । यथा मालतीमाधवे—

> ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
> दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
> मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
> कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥

अथ स्वाभाविका दश । तत्र—

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ३७ ॥

प्रियकृतानां वचोवेषचेष्टानां मधुराङ्गनाभिरनुकरणं लीला । यथा मम—

> तह [illegible] तह भणिअं ताए णिअदं तहा तहा सीणम् ।
> अव [illegible] सइण्हं सविब्भमं जह सवत्तीहिं ॥

यथा वा—'तेनोदितं वदति याति तथा यथासौ' इत्यादि ।

अथ विलासः—

तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियोक्तिषु ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ विच्छित्तिः—

आकल्परचनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ॥ ३८ ॥

[illegible] । यथा कुमारसम्भवे—

[illegible]

[illegible]

अथ विभ्रमः—

विभ्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविपर्ययः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भ्रूभङ्गतरङ्गिताञ्चिततरा भावक्रमालोकित-
सद्भावान्वनीसिते ऽस्मि न पुनः कान्ते कृतार्थीकृतः ॥'

अथ ललितम्—

सुकुमाराङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत् ॥ ४१ ॥

यथा ममैव—

सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्तनैरालपन्ती
सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरपातै-
र्निःसङ्गीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥'

अथ विहृतम्—

प्राप्तकालं न यद्ब्रूयाद्व्रीडया विहृतं हि तत् ।

प्राप्तावसरस्यापि वाक्यस्य लज्जया यदवचनं तद्विहृतम् । यथा—

पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयरुचिना सापदेशं लिखन्ती
भूयो भूयः क्षिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोलतारे ।
वक्त्रं ह्रीनम्रमीषत्स्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना
यन्मां नोवाच किंचित्स्थितमपि हृदये मानसं तद्दुनोति ॥'

अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—

मन्त्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने ॥ ४२ ॥

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणायां मन्त्री स्वयं वोभयं वा सहायः ।

तत्र विभागमाह—

मन्त्रिणा ललिताः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ।

उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्र्यायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः । अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन चोभयेन चायत्तसिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु—

ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥

ब्रह्म वेदस्तं वदन्ति व्याचक्षते वा ते ब्रह्मवादिनः । आत्मज्ञानिनो वा । शेषाः प्रसिद्धाः ।

दुष्टदमने दण्डसहायास्तु—

सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ।

स्पष्टम् । एवमन्तःपुरादिष्वपि सहायान्तराणि बोध्यानि । यदाह—

अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः ॥ ४४ ॥
म्लेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ।

[illegible] इति ।

किञ्चान्यदाह—

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ॥ ४५ ॥
तारतम्याद्यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एषां प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतीमन्त्रिपुरोहितादीनामुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता । उत्तमादिभावश्च न गुणसंख्योपचयापचयेन किं तर्हि गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः सपरिच्छदः ॥ ४६ ॥

उक्तो नायकः । तद्व्यापारस्तूच्यते—

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।
गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तिरूपो नेतृव्यापारस्वभावो वृत्तिः । सा च कैशिकी-सात्त्वती-आरभटी-भारतीभेदाच्चतुर्विधा । तासां गीतनृत्यविलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदुः शृङ्गारी कामफलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी । सा तु—

नर्म तत्स्फूर्जतत्स्फोटतद्गर्भैश्चतुरङ्गिका ।

तल्लक्षणं सयत्नं नर्म परामृश्यते ।

तत्र—

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ॥ ४८ ॥
हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ।
आत्मोपक्षेपसम्भोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ॥ ४९ ॥
शुद्धमङ्गं भयं द्वेधा त्रेधा वाग्वेषचेष्टितैः ।
सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माष्टादशधोदितम् ॥ ५० ॥

अग्राम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म । तच्च शुद्धहास्येन सशृङ्गारहास्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम् । शृङ्गारवदपि स्वानुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रकाशनसापराधप्रियप्रतिभेदनत्रिविधमेव । भयनर्मापि शुद्धरसान्तराङ्गभावाद्द्विविधम् । एवं षड्विधस्य प्रत्येकं वाग्वेषचेष्टाव्यतिकरेणाष्टादशविधत्वम् ।

तत्र वचोहास्यनर्म यथा—

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥'

वेषनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । क्रियानर्म यथा मालविकाग्निमित्रे स्वप्नायमानस्य विदूषकस्योपरि निपुणिका सर्पभ्रमकारणं दण्डकाष्ठं पातयति । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि वाग्वेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपक्षेपनर्म यथा—

मध्याह्नं गमय त्यज श्रमजलं स्थित्वा पयः पीयतां
मा शून्येति विमुञ्च पान्थ विवशः शीतः प्रपामण्डपः ।

---

१ 'सपरिग्रहः' इति पाठः   २ 'स्फुज' इति पाठः

त्वमेव स्मर धस्मरस्मरशरत्रस्ता निजप्रेयसी
त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिका ॥'

संभोगनर्म यथा—

'सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥'

माननर्म यथा—

तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥

भयनर्म यथा रत्नावल्यामालेख्यदर्शनावसरे—'सुसंगता—जाणिदो मए एसो सव्वो वुत्तन्तो समं चित्तफलएण । ता देवीए णिवेदइस्सम् ।' इत्यादि ।

शृङ्गाराद्भयनर्म । यथा ममैव—

अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवः
चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।
इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति संत्रास्य सहसा
कृताश्लेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥

अथ नर्मस्फिञ्जः—

नर्मस्फिञ्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमे ।

यथा मालविकाग्निमित्रे संकेते नायकमभिसृतायां मालविकायां नायकः—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥

मालविका—भट्टा देवीए भएण अप्पणो वि पिअं कादुं ण पारेमि इत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः—

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽल्परसो लवैः ॥ ६१ ॥

यथा मालतीमाधवे [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ नर्मगर्भ—

छन्ननेतृप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे ।
अङ्गैः सहास्यनिर्हास्यैरेभिरेषात्र कैशिकी ॥ ५२ ॥

यथाऽमरुशतके—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

यथा प्रियदर्शिकायां गर्भाङ्के वत्सराजवेषसुसंगतास्थाने साक्षाद्वत्सराजप्रवेशः ।

अथ सात्त्वती—

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।
संलापोत्थापकावस्यां साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥ ५३ ॥

शोकहीनः सत्त्वशौर्यत्यागदयाहर्षादिभावोत्तरो नायकव्यापारः सात्त्वती । तदङ्गानि च संलापोत्थापकसाङ्घात्यपरिवर्तकाख्यानि ।

तत्र—

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरसा मिथः ।

यथा वीरचरिते—राम :—अयं स यः किल सपरिवारकार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुराम :—राम राम दाशरथे स एवायमाचार्यपादानां प्रियः परशुः ।

शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां सैन्यैर्वृतो विजित एव मया कुमारः ।
एतावतापि परिरभ्य कृतप्रसादः प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान्गुरुर्मे ॥

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन मिथः संलापेन गम्भीरार्थेन संलाप इति ।

अथोत्थापक —

उत्थापकस्तु यत्रादौ युद्धायोत्थापयेत्परम् ॥ ५४ ॥

यथा वीरचरिते—

[illegible]

अथ साङ्घात्य—

मन्त्रार्थदैववशात्साङ्घात्यः संघभेदनम् ।

[illegible]

मन्त्रशक्त्या। यथा मुद्राराक्षसे राक्षसमुद्रायाः चाणक्येन शत्रुभेदनम्। अर्थशक्त्या तत्रैव। यथा पर्वतकाभरणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलयकेतुना सह भेदनम्। दैवशक्त्या तु। यथा रामायणे रामस्य दैवयोगात् [illegible] इत्यादि।

अथ परिवर्तकः—

आरब्धोत्थानकार्यान्यकरणात्परिवर्तकः ॥ ५१ ॥

प्रस्तुतस्योत्थानस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परिवर्तकः। यथा वीरचरिते—

हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितैकभित्ति वक्षो विशाखविशिखव्रणलाञ्छितं मे।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभाद् यत्सत्यमद्य परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः—भगवन् परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतत्। इत्यादि।

सात्वत्यङ्गान्युक्तानि अथारभटी—

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं सात्वत्यारभटी पुनः।
मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥ ५२ ॥
संक्षिप्तिका स्यात्संफेटो वस्तूत्थानावपातने।

मायादयस्तत्र [illegible]। तत्र [illegible]।

तत्र—

संक्षिप्तवस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ॥ ५३ ॥
पूर्वनेतृनिवृत्त्यान्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः।

[illegible]

अथ संफेटः—

संफेटस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्द्वयोः ॥ ५४ ॥

[illegible]

अथ वस्तूत्थापनम्—

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमिष्यते।

[illegible]

इत्यादि।

अथावपात—

अवपातस्तु निष्क्रामप्रवेशत्रासविद्रवैः ॥ ५९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

कण्ठे कृत्वावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलाचलचरणरणत्किङ्किणीचक्रवालः ।
दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥
नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

यथा च प्रियदर्शिकायां प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेत्ववस्कन्दे ।

उपसंहरति—

एभिरङ्गैश्चतुरङ्गेयं नार्थवृत्तिरतः परा ।
चतुर्थी भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ६० ॥
कैशिकीं सात्त्वतीं चार्थवृत्तिमारभटीमिति ।
पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौद्भटाः प्रतिजानते ॥ ६१ ॥

सा तु लक्ष्ये क्वचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु हास्यादीनां भारत्यात्मकत्वात् । नीरसस्य च काव्यार्थस्य अभावात् । तिस्र एवैता अर्थवृत्तयः । भारती तु शब्दवृत्तिरामुखसम्बन्धात्तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ६२ ॥

देशभेदभिन्नवेषादिस्तु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह—

देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।
लोकादेवावगम्यैता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥

तत्र पाठ्यं प्रति विशेषः—

पाठ्यं तु संस्कृतं नॄणामनीचानां कृतात्मनाम् ।
लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ॥ ६४ ॥

क्वचिदिति देवीप्रभृतीनां संबन्धः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शौरसेन्यधमेषु च ।

२ [illegible]
इति पाठः

प्रकृतेरागतं प्राकृतम् । प्रकृतिः संस्कृतं तद्भवं तत्समं देशीत्यनेकप्रकारम् । शौरसेनी मागधी च स्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६५ ॥
यद्देशं नीचपात्रं यत्तद्देशं तस्य भाषितम् ।
कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६६ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ।

आमन्त्र्यामन्त्रकौचित्येनामन्त्रणमाह—

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।
विप्रामात्याग्रजाश्चार्या नटीसूत्रभृतौ मिथः ॥ ६७ ॥

आर्याविति सम्बन्धः ।

रथी सूतेन चायुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।
वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६८ ॥

अपिशब्दात्पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः । सोऽपि तैस्तु सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधारः पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । स च सूत्रिणा मार्ष इति ।

देव स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ॥ ६९ ॥
आमन्त्रणीयाः पतिवज्ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वदादिस्त्रियो भर्तृवदेव सम्भाषणीया भवन्ति ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

समा हलेति प्रेष्या च हञ्जे वेश्याज्जुका तथा ॥ ७० ॥
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।
विदूषकेण भवती राज्ञी चेटीति शब्द्यते ॥ ७१ ॥

पूज्या जरती अम्बेति । स्पष्टमन्यत् ।

यद्वागुणादाहृतिसत्त्वभावानदापता नतूद्दशाभिभिन्नान् ।
क्रा नकुमादौ भरतो न योधा या धा न न्व शशिखण्डमालि ॥ ७२

[illegible] । [illegible] उदाहृत
[illegible] सत्त्वस्य प्रथ
[illegible] ॥

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके
नेतृप्रकाशो नाम द्वितीयः प्रकाशः समाप्तः ।

---

१ अनवज्ञा इति पाठः । २ 'कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या अम्बेति वृद्धजनैः' इति पाठः । ३ 'राजा' इति पाठः ।

तृतीयः प्रकाशः ।

बहुवक्तव्यतया रसविचारातिलङ्घनेन वस्तुनेतृरसानां विभज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिपाद्यते—

प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ।
सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

इतिवृत्तलक्षणं हि नाटकमुद्दिश्यमानानां प्रकरणादीनां प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

तत्र—

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्यशाला । तत्स्थप्रथमप्रयोगव्युत्पादनाय पूर्वरङ्गता । तं विधाय विनिर्गते प्रथमं सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थानकादिना प्रविश्यापरो नटः काव्यार्थं स्थापयेत् । स च काव्यार्थस्थापनात्स्थापकः ।

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥ ३ ॥

स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्तु बीजं मुखं पात्रं वा । वस्तु यथोदात्तराघवे—

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-
स्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां संपदं
प्रोद्वृत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

मुखं यथा—

[illegible]
[illegible]

पात्रं यथा शाकुन्तले—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ४ ॥

[illegible] वृत्तम्—

[illegible]
[illegible] स्ववचनेन तर्जितमपि पुनः ।

[illegible] गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवा पातु वः ॥'

इत्यादिभिरेव भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।

सा तु—

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।
भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो नटाश्रयो व्यापारो भारती । प्ररोचना वीथीप्रहसनामुखानि चास्या अङ्गानि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना । यथा रत्नावल्याम्—

'श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥'

वीथी प्रहसनं चापि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ॥ ६ ॥
वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत्पुनः ।
सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् ॥ ७ ॥
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ।
प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकम् ॥ ८ ॥
प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ।

तत्र कथोद्घातः—

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ॥ ९ ॥
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ।

[illegible]

अथ प्रवृत्तकम्—

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकम् ॥ १० ॥

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकम् । यथा—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव संभृतबन्धुजीवः ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।)

अथ प्रयोगातिशयः—

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥ ११ ॥

यथा— एष राजेव दुष्यन्तः इति ।

अथ वीथ्यङ्गानि—

उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ।
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ॥ १२ ॥
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ।

तत्र—

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ॥ १३ ॥
यत्रान्योन्यं समालापो द्वेधोद्घात्यं तदुच्यते ।

गूढार्थं पदं तत्पर्यायश्चेत्येव माला । प्रश्नोत्तरं चेत्येव वा माला । द्वयोरुक्तिप्रत्युक्ता इति द्विविधमुद्घात्यकम् । तत्राद्यं विक्रमोर्वश्यां यथा— विदूषकः— भो वअस्स का एसा कामो णाम जेण तुमं पि दूमिज्जसि । सो किं पुरिसो आदु इत्थिअ त्ति । राजा— सखे

मनोजातिरनाधीना सुखेष्वेव प्रवर्तते ।
स्नेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः— एवं पि ण जाणे । राजा— वयस्य इच्छाप्रभवः स इति ।
विदूषकः— किं जो जं इच्छदि सो तं कामेदि । राजा— अथ किम् ।
विदूषकः— ता जाणिदं जह अहं सूअआरसालाए भोअणं इच्छामि ।

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे—

का श्लाघ्या गुणिनां क्षमा परिभवः को यः स्वकुल्यैः कृतः
किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते ।
को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः
कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इच्छामि । इति [illegible]

अथावलगितम्—

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ॥ १४ ॥
प्रस्तुतेऽन्यत्र वान्यत्स्यात्तच्चावलगितं द्विधा ।

तत्राद्यं यथोत्तरचरिते समुत्पन्नवनविहारगर्भदोहदायाः सीताया दोहदकार्येऽनुप्रविश्य जनापवादादरण्ये त्यागः । द्वितीयं यथा छलितरामे—'रामः—लक्ष्मण, तातवियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्य गच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्याधः स्थितः पादुकयोः पुरः ।
जटावानक्षमाली च चामरी च विराजते ॥'

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।

अथ प्रपञ्चः—

असद्भूतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ १५ ॥

असद्भूतेनार्थेन पारदार्यनैपुण्यादिना यान्योन्यस्तुतिः स प्रपञ्चः । यथा कर्पूरमञ्जर्याम्—'भैरवानन्दः—

रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मंसं पिज्जए खज्जए अ ।
भिक्खा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो होइ रम्मो ॥

अथ त्रिगतम्—

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।
नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ॥ १६ ॥

यथा विक्रमोर्वश्याम्—

मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां शब्दोऽयं परभृतनाद एष धीरः ।
कैलासे सुरगणसेविते समन्तात्किंनर्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥

अथ छलनम्—

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम् ।

यथा वेणीसंहारे—'भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्म ॥'

---

१ असद्भूतैर्मिथ [illegible] इति पाठः

२ रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च ।
भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डं च शय्या कौलो धर्मः कस्य नो भाति रम्यः ॥ इति

३ छलना इति पाठः

अथ वाक्केली—

विनिवृत्त्यास्य वाक्केली द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १७ ॥

अस्यति वाक्यस्य भक्तस्य साकाङ्क्षस्य विनिवर्तनं वाक्केली। द्विस्त्रिर्वा उक्तिप्रत्युक्तयः। तत्राद्या यथोत्तरचरिते—'वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥

द्विस्त्रिःप्रत्युक्तितो यथा रत्नावल्याम्—'विदूषक—भोदि मअणिए मं पि एदं चच्चरिं सिक्खावेहि।' 'मदनिका—हदास ण क्खु एसा चच्चरी। दुवदिखण्डअं क्खु एदम्। विदूषक—भोदि किं एदिणा खण्डेण मोदआ करीअन्ति। मदनिका—णहि। पढीअदि क्खु एदम्। इत्यादि।

अथाधिबलम्—

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं भवेत्।

यथा वेणीसंहारे—'अर्जुन—

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डुपुत्रः ॥

इत्युपक्रमे 'राजा—अरे नाहं भवानिव विकत्थनाप्रगल्भः। किंतु।

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे।
मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याधिक्योक्तिरधिबलम्।

अथ गण्ड—

गण्डः प्रस्तुतसंबन्धिभिन्नार्थं सहसोदितम् ॥ १८ ॥

यथोत्तरचरिते—राम—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

(प्रविश्य) प्रतीहारी—देव उवत्थिदो। राम—अयि कः। प्रतीहारी—देवस्स आसण्णपरिचारओ दुम्मुहो। इति।

---

१ भवति मदनिके मामप्येतां चर्चरीं शिक्षय। इति च्छाया २ हताश न खल्वेषा चर्चरी। द्विपदीखण्डकं खल्वेतत्। इति च्छाया ३ भवति किमनेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते। इति च्छाया ४ नहि। पठ्यते खल्वेतत्। इति च्छाया ५ देव, उपस्थितः। इति च्छाया ६ देवस्यासन्नपरिचारको दुर्मुखः। इति च्छाया

अथावस्यन्दितम्—

रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यत्रावस्यन्दितं हि तत् ।

यथा छलितरामे—सीता—जाद, कल्लं क्खु तुह्मेहिं अउज्झाए गन्तव्वम्। तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो।[1] लव—अम्ब, किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम्। सीता—जाद, सो क्खु तुह्माणं पिदा।[2] लव—किमावयो रघुपतिः पिता। सीता—(साशङ्कम्) जाद ण क्खु परं तुह्माणं, सअलाए ज्जेव्व पुहवीए।[3] इति।

अथ नालिका—

सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका ॥ १० ॥

यथा मुद्राराक्षसे—'चरः—हंहो बह्मण मा कुप्प। किं पि तुह उवज्झाओ जाणादि। किं पि अह्मारिसा जणा जाणन्ति।[4] शिष्यः—किमस्मदुपाध्यायस्य सर्वज्ञत्वमपहर्तुमिच्छसि। चरः—जदि दे उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिप्पेदो त्ति।[5] शिष्यः—किमनेन ज्ञातेन भवति। इत्युपक्रमे 'चाणक्यः—चन्द्रगुप्तादपरक्तान्पुरुषाञ्जानामि।' इत्युक्तं भवति।

अथासत्प्रलापः—

असम्बद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो यथोत्तरः[6] ।

ननु चासम्बद्धार्थत्वेऽसङ्गतिर्नाम वाक्यदोष उक्तः। सत्यम्। स्वप्नायितोन्मादशैशवादीनामसम्बद्धप्रलापितैव विभावः। यथा—

अर्चिष्मन्ति विदार्य वक्त्रकुहराण्यासृक्वतो वासुके-
रङ्गुल्या विषकर्बुरान्गणयतः संस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् ।
एकं त्रीणि नवाष्ट सप्त षडिति प्रध्वस्तसंख्याक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वविकलाः श्रेयांसि पुष्णन्तु वः ॥'

यथा च—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

यथा वा—

भुक्ता हि मया गिरयः स्नातोऽहं वह्निना पिबामि वियत् ।
हरिहरहिरण्यगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥

---

१ 'जात, कल्ये खलु युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यम्। तत्र स राजा विनयेन नमितव्यः।' इति च्छाया। २ 'जात, स खलु युवयोः पिता।' इति च्छाया। ३ 'जात, न खलु परं युवयोः, सकलाया एव पृथिव्याः।' इति च्छाया। ४ 'हंहो ब्राह्मण, मा कुप्य। किमपि तवोपाध्यायो जानाति। किमप्यस्मादृशा जना जानन्ति।' इति च्छाया। ५ 'यदि त उपाध्यायः सर्वं जानाति तज्जानातु तावत्कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति।' इति च्छाया। ६ 'यथोत्तरम्' इति पाठः

अथ व्याहारः —

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ॥२०॥

यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने— (मालविका निर्गन्तुमिच्छति ।) विदूषकः—मा दाव । उवएससुद्धा गमिस्ससि[1] । इत्युपक्रमे गणदासः — (विदूषकं प्रति ।) आर्य उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः — पढमं पच्चूसे बम्हणस्स पूआ भोदि[2] । सा इमाए लङ्घिदा । (मालविका स्मयते ।) इत्यादिना नायकस्य विश्रब्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचनेन व्याहारः ।

अथ मृदवम्—

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ।

यथा शाकुन्तले—

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपु
सत्त्वानामुपलक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥

इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा च—

सततमनिर्वृतमानसमायाससहस्रसंकुलक्लिष्टम् ।
गतनिद्रमविश्वासं जीवति राजा जिगीषुरयम् ॥

इति राज्यगुणस्य दोषीभावः ।

उभयं वा—

सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः
सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।
अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

इति प्रस्तावनाङ्गानि ।

एषामन्यतमेनार्थं पात्रं चाक्षिप्य सूत्रभृत् ॥ २१ ॥
प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ।

तत्र—

अभिगम्यगुणैर्युक्तो[3] धीरोदात्तः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ।

---

१ मा तावत् । उपदेशशुद्धा गमिष्यसि । इति च्छाया । २ प्रथमं प्रत्यूषे ब्राह्मणस्य पूजा भवति । सा तया लङ्घिता । इति च्छाया । ३ अभिगामि अभिगम्य इति पाठौ

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ॥ २३ ॥
तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ।

[illegible] राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः [illegible] वस्तु [illegible] ।

यत्तत्रानुचितं किंचिन्नायकस्य रसस्य वा ॥ २४ ॥
विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ।

[illegible] ।

[illegible] रामस्यार्थमागतो रामेण [illegible] ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद्विभज्य च ॥ २५ ॥
खण्डशः सन्धिसंज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ।

[illegible] ।

चतुःषष्टिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ॥ २६ ॥
पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसन्धिभिः ।
अङ्गान्यत्र यथालाभमसंधिं प्रकरीं न्यसेत् ॥ २७ ॥

[illegible]

[illegible]—

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तितः

[illegible] ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।
यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा
यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ २९ ॥
आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ।

अङ्कः—

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ॥ ३० ॥
अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ।

[illegible]

तत्र च—

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ॥ ३१ ॥
गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ।

अङ्गिन एकस्य रसस्य स्थायिनो ... रसान्तरस्थायिनो ग्रहणम् । गृहीतमुक्तैः परस्परविरोधिभिरित्यर्थः ।

न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ॥ ३२ ॥
रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ।

यथालङ्कारोपमाद्यनुप्रासादिभिः ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ॥ ३३ ॥
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ।

ननु च रसान्तरस्थायिनस्तत्र रसान्तराणामङ्गत्वमुक्तम् । सत्यम् । यत्र रसान्तरस्थायी स्वानुभावविभावव्यभिचारियुक्तो भूयसा निबध्यते तत्र रसान्तराणामङ्गत्वम् । यदुक्तस्याप्युपनिबन्धे तु स्थायिनो व्यभिचारित्वम् ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ॥ ३४ ॥
संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ।
अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

अङ्कनैरन्तर्येण निषिद्धान् प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

नाधिकारिवधं क्वापि त्याज्यमावश्यकं न च ।

आधिकारिकनायकवधं प्रवेशकादिनापि न सूचयेत् । आवश्यकं तु देवपितृकार्यादि अवश्यमेव कुर्यात् ।

एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम् ॥ ३६ ॥
पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ।

[illegible]

पताकास्थानकान्यत्र बिन्दुरन्ते च बीजवत् ॥ ३७ ॥
एवमङ्काः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।
पञ्चाङ्कमेतदवरं दशाङ्कं नाटकं परम् ॥ ३८ ॥

[illegible]

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ३९ ॥
धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।
शेषं नाटकवत्सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ४० ॥

[illegible]

तनायकं विपदन्तरितार्थसिद्धिं कुर्यात् । प्रकरणे मन्त्री अमात्य एव । सार्थवाहो वणिग्विशेष एवेति । साम्प्रतम्—

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा।
क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ॥ ४१ ॥
कुलजाभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नातिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ॥ ४२ ॥

यशो भृतिः सोऽस्या जीवनमिति वेश्या । तद्विशेषा गणिका । यदुक्तम्—

आभिरभ्यर्थिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।
लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥

एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे नायिका । यथा वेश्यैव तरङ्गदत्ते कुलजैव पुष्पदूषितके । ते द्वे अपि मृच्छकटिकायामिति । कितवद्यूतकारादिधूर्तसङ्कुलं तु मृच्छकटिकादिवत्सङ्कीर्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका—

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित्—

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।
प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥

इत्यमुं भरतीयं श्लोकमेकोऽनेन प्रख्यातो नाटिकाख्य इतरस्त्वप्रख्यातः प्रकरणिकासंज्ञो नाटीसंज्ञया द्वे काव्ये आश्रिते इति व्याचक्षाणाः प्रकरणिकामपि मन्यन्ते । तदसत् । उद्देशलक्षणयोरनभिधानात्समानलक्षणत्वे वा भेदाभावात् । वस्तुरसनायकानां प्रकरणाभेदात्प्रकरणिकायाः । अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया यन्मुनिना लक्षणं कृतं तत्रायमभिप्रायः । शुद्धलक्षणसङ्करादेव तल्लक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं सङ्कीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ।

तामेव स्फुटं दर्शयति—

तत्र वस्तु प्रकरणान्नाटकान्नायको नृपः ॥ ४३ ॥
प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।

उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मः प्रख्यातनृपनायकादित्वं तु नाटकधर्म इति । एवं च नाटकप्रकरणनाटिकातिरिक्तं वस्त्वादि प्रकरणिकायामभावादुद्देशाभावे [illegible] ।

तत्र—

स्त्रीप्रायचतुरङ्कादिभेदकं यदि चेष्यते ॥ ४४ ॥
एकद्वित्र्यङ्कपात्रादिभेदेनानन्तरूपता ।

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्ययाल्पवृत्तत्वात् स्त्रीप्रधानत्वम् । कैशिकीवृत्त्याश्रयत्वाच्च तदङ्गसंख्ययाल्पावमर्शत्वेन चतुरङ्कत्वमप्यभिप्रायसमेव ।

विशेषस्तु—

देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ ४५ ॥
गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात्तद्वशान्नेतृसंगमः ।

प्राप्या तु—

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥ ४६ ॥

तादृशीति नृपवंशजत्वादिधर्मातिदेशः ।

अन्तःपुरादिसंबन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।
अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ॥ ४७ ॥
नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शङ्कितः ।

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसंबन्धसंगीतकसंबन्धाभ्यां प्रत्यासन्नायां नेतुर्देवीप्रतिबन्धान्तरित उत्तरोत्तरो नवावस्थानुरागो निबन्धनीयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्कैरिव नाटिका ॥ ४८ ॥

प्रत्यङ्कोपनिबद्धाभिहितलक्षणकैशिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटिकेति ।

अथ भाणः —

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।
यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥ ४९ ॥
संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ५० ॥
भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्कं वस्तु कल्पितम् ।
मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥ ५१ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] —

[illegible]
[illegible] ॥ ५ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible]

अथ प्रहसनम्—

तद्वत्प्रहसनं त्रेधा शुद्धवैकृतसंकरैः ।

तद्वदिति भाणवद्वस्तुसन्धिसन्ध्यङ्गलास्यादीनामतिदेशः ।

तत्र शुद्धं तावत्—

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेटचेटीविटाकुलम् ॥ ५४ ॥
चेष्टितं वेषभाषाभिः शुद्धं हास्यवचोन्वितम् ।

पाखण्डिनः शाक्यनिर्ग्रन्थप्रभृतयः । विप्राश्चारभटप्रभृतयः । प्रतिनायक-चेटिनो वा । प्रहसनाभिहास्यविभावलेशश्च यथावत्स्वभावरोनिबन्ध-चेटचेटीव्यवहारयुक्तं शुद्धं प्रहसनम् ।

विकृतं तु—

कामुकादिवचोवेषैः षण्ढकञ्चुकितापसैः ॥ ५५ ॥
विकृतं संकराद्वीथ्या संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारभटाद्याः । तद्वेषभाषादियोगिनो यत्र षण्ढकञ्चुकि-तापसवृद्धादयस्तद्विकृतम् । स्वस्वरूपप्रच्युतविभावत्वात् । वीथ्यङ्गैस्तु संकीर्णत्वात् संकीर्णम् ।

रसस्तु भूयसा कार्यः षड्विधो हास्य एव तु ॥ ५६ ॥

इति प्रहसनम् ।

अथ डिमः—

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद्वृत्तयः कैशिकीं विना ।
नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ५७ ॥
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
रसैरहास्यशृङ्गारैः षड्भिर्दीप्तैः समन्वितः ॥ ५८ ॥
मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ॥ ५९ ॥
चतुरङ्कश्चतुःसन्धिर्निर्विमर्शो डिमः स्मृतः ।

डिमः संघात इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वाड्डिमः । तत्रेतिहासप्रसिद्ध-मितिवृत्तम् । वृत्तयश्च कैशिकीवर्जास्तिस्रः । रसाश्च वीररौद्रबीभत्साद्भुतकरुणभयानकाः षट् । स्थायी तु रौद्रो न्याय्यप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भ-निर्वहणाख्याश्चत्वारः सन्धयः साङ्गाः । मायेन्द्रजालाद्यनुभावप्रधाना । इत्यादि प्रस्तावनादि नाटकवत् । एतच्च—

इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।
ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्तस्य तुल्यत्वं दर्शितम् ।

---

१ वेषभाषा [illegible], [illegible] इति पाठौ

अथ व्यायोग —

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ॥ ६० ॥
हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः ।
अस्त्रीनिमित्तसंग्रामो जामदग्न्यजये यथा ॥ ६१ ॥
एकाहाचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुभिर्नरैः ।

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् बहवः पुरुषा इति व्यायोगः । तत्र डिमवद्रसाः षड् हास्यशृङ्गाररहिताः । [illegible] अपि [illegible] रसवदेव [illegible] । अस्त्रीनिमित्तश्चात्र संग्रामः । यथा परशुरामेण पितृवधकोपात् सहस्रार्जुनवधः कृतः । शेषं स्पष्टम् ।

अथ समवकार —

कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत् ॥ ६२ ॥
ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु संधयः ।
वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ॥ ६३ ॥
द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक्पृथक् ।
बहुवीररसाः सर्वे यद्वदम्भोधिमन्थने ॥ ६४ ॥
अङ्कैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्रवः ।
द्विसन्धिरङ्कः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ॥ ६५ ॥
चतुर्द्विनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् ।
वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ॥ ६६ ॥
नगरोपरोधयुद्धवाताग्न्यादिकविद्रवाः ।
धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥ ६७ ॥
वीथ्यङ्गानि यथालाभं कुर्यात्प्रहसने यथा ।

समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति समवकारः । तत्र नाटकादिवदामुखं [illegible] समस्तरूपकाणामामुखप्रापणम् । [illegible] विमर्शाभावात् संधयः । देवासुरादयो द्वादश नायकाः । तेषां च फलानि पृथक्पृथग्भवन्ति । यथा समुद्रमन्थने वासुदेवादीनां लक्ष्म्यादिलाभाः । वीरश्चाङ्गी । अङ्गभूताः सर्वे रसाः । अङ्कास्त्रयः । तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्वर्त्यप्रमाणः । यथासंख्यं चतुर्द्विनालिका [illegible] । नालिका च घटिकाद्वयम् । प्रत्यङ्कं च यथासंख्यं कपटाः । तथा नगरोपरोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणामन्यतमः [illegible] कार्यः । धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैकः शृङ्गारः । प्रत्यङ्कमेव विधातव्यः । वीथ्यङ्गानि च यथालाभं कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ नाटकोक्तावपि न विधातव्यौ । इत्थं समवकारः ।

अथ वीथी —

वीथी तु कैशिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गाङ्कैस्तु भाणवत् ॥ ६८ ॥

१ [illegible] २ [illegible]

रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृष्टोऽपि रसान्तरम्।
युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्घात्यकादिभिः ॥ ६९ ॥
एवं वीथी विधातव्या द्व्येकपात्रप्रयोजिता।

वीथीवद्वीथीमार्गोऽङ्गानां पङ्क्तिर्वा भाणवत्कार्या। विशेषस्तु रसः शृङ्गारोऽपरिपूर्णत्वाद्भूयसा सूच्यः। रसान्तराण्यपि स्तोकं स्पर्शनीयानि। कैशिकी वृत्तिः रसाविरोधाद्भवति। शेषं स्पष्टम्।

अथाङ्कः —

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ॥ ७० ॥
रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः।
भाणवत्सन्धिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ॥ ७१ ॥
वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ।

उत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थम्। शेषं प्रतीतमिति।

अथेहामृगः —

मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्कं त्रिसन्धिमत् ॥ ७२ ॥
नरदिव्यावनियमान्नायकप्रतिनायकौ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ॥ ७३ ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित्किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
संरम्भं परमानीय युद्धं व्याजान्निवारयेत्।
वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥ ७५ ॥

मृगवदलभ्यां नायिकां नायकोऽस्मिन्नीहत इतीहामृगः। ख्यातावन्त्यः प्रतिनायको विपर्यासादयुक्तकारी विधेयः। स्पष्टमन्यत्।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्ममार्ग-
मालोक्य वस्तु परिभाव्य कविप्रबन्धान्।
कुर्यादयत्नवदलङ्कृतिभिः प्रबन्धं
वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ७६ ॥

स्पष्टम् ॥

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके रूपकलक्षणप्रकाशो नाम तृतीयः प्रकाशः समाप्तः।

चतुर्थः प्रकाशः।

अथेदानीं रसभेदः प्रदर्श्यते—

> विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।
> आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः॥ १॥

वक्ष्यमाणस्वभावैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्योपात्तैरभिनयोपदर्शितैर्वा श्रोतृप्रेक्षकाणामन्तर्विपरिवर्तमानो रत्यादिर्वक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानन्दसंविदात्मतामानीयमानो रसः। तेन रसिकाः सामाजिकाः। काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवत् आयुर्घृतमित्यादिव्यपदेशवत्।

तत्र विभावः—

> ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत्।
> आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा॥ २॥

एवमयमेवंविध इत्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशिष्टरूपतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन वा यो नायकाद्यभिमतदेशकालादिः स विभावः। यदुक्तं विभाव इति विज्ञानार्थ इति। तांश्च यथास्वं यथावसरं च रसेषूदाहरिष्यामः। अमीषां चानपेक्षितबाह्यसत्त्वानां शब्दोपधानादेवासादितसद्भावानां सामान्यात्मनां स्वस्वसंबन्धित्वेन विभावितानां साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमानानामालम्बनादिभाव इति न वस्तुशून्यता। तदुक्तं भर्तृहरिणा— 'शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान्। प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते॥' इति। षट्साहस्रीकृताप्युक्तम्—'एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते' इति।

तत्रालम्बनविभावो यथा—

> [illegible]

[illegible]

> अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः

[illegible]

'उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतटं लोलभ्रमद्भ्रूलतं
स्वेदाम्भःस्नपिताङ्गयष्टिविगलद्व्रीडं सरोमाञ्चया ।
धन्यः कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिताः सम्प्रति
मुग्धे दुग्धमहाब्धिफेनपटलप्रख्याः कटाक्षच्छटाः ॥'

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्यामः ।

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥ ३ ॥

तयोश्च भावानुभावयोर्लौकिकरसं प्रति हेतुकार्यभूतयोः संव्यवहारादेव सिद्धत्वान्न पृथग्लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम्— 'विभावानुभावौ लोकसिद्धौ लोकयात्रानुगामिनौ लोकस्वभावोपगतत्वाच्च न पृथग्लक्षणमुच्यते' इति ।

अथ भावः —

सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भावैस्तद्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः । तदुक्तम्— 'अहो ह्यनेन रसेन गन्धेन वा सर्वमेतद्भावितं वासितम्' इति । यत्तु 'रसान्भावयन्भावः' इति, 'कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भावः' इति च, तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तकथनम् ।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणाः ।

पृथग्भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ॥ ४ ॥
सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ।

परगतदुःखहर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं सत्त्वम् । यदाह— 'सत्त्वं नाम मनःप्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते । एतदेवास्य सत्त्वं यत् खिन्नेन प्रहर्षितेन चाश्रुरोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते ।' तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भावसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्वैरूप्यमेषाम् ।

ते च—

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ॥ ५ ॥
अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता ।
प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ६ ॥

यथा—

वेवइ सेअदवदनी रोमञ्चिअ गत्तिए वेवइ ।
विलुल्लउ तु वलअ लहु बाहोअल्लीए रणरणइ ॥

१ वेपते स्वेदवदना रोमाञ्चितगात्री वेपते ।
विलोलवलया लघु बाहुवल्ल्यां रणति ॥

[illegible] सहदि होई चवे [illegible] ।
[illegible] विरह ॥

अथ व्यभिचारिणः । तत्र सामान्यलक्षणम्—

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ७ ॥

यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विलीयन्ते च तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येवाविर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरन्तो वर्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः । ते च—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडताहर्षदैन्यौग्र्यचिन्ता-
स्त्रासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविबोधाः ।
व्रीडापस्मारमोहाः सुमतिरलसतावेगतर्कावहित्था
व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते त्रयश्च ॥ ८ ॥

तत्र निर्वेदः—

तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।
तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः ॥ ९ ॥

तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा—

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

आपदो यथा—

राज्ञो विपद्बन्धुवियोगदुःखं देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः ।
आस्वाद्यतेऽस्याः कटुनिष्फलायाः फलं ममैतच्चिरजीवितायाः ॥

ईर्ष्यातो यथा—

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] निर्वेदो यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]

[illegible] यथा—

[illegible]
[illegible]

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

विभावानुभावरसाङ्गानङ्गभेदादनेकशाखो निर्वेदो निदर्शनीयः ।

अथ ग्लानिः—

रत्यायासतृट्क्षुद्भिर्ग्लानिर्निष्प्राणतेह च ।
वैवर्ण्यकम्पानुत्साहक्षामाङ्गवचनक्रियाः ॥ १० ॥

निधुवनकलाभ्यासायासतृट्क्षुद्वमनादिभिर्निष्प्राणतारूपा ग्लानिः । अस्यां च वैवर्ण्यकम्पानुत्साहादयोऽनुभावाः ।

यथा माघे—

'लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।
तिमिरमिव दधानाः स्रंसिनः केशपाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥'

शेषं निर्वेदवदूह्यम् ।

अथ शङ्का—

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् ।
कम्पशोषाभिवीक्षादिरत्र वर्णस्वरान्यता ॥ ११ ॥

तत्र परक्रौर्याद्यथा रत्नावल्याम्—

'ह्रिया सर्वस्यासौ हरति विदितास्मीति वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं
प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥'

स्वदुर्नयाद्यथा वीरचरिते—

'दूराद्दवीयो धरणीधराभं यस्याहकस्य तृणवत्प्रभूतेन ।
हन्त मा मुक्तदारिद्र्यनाशकारी स राजपुत्रो हरिः श्रावयेत् माम् ॥'

तथा निपुणमन्यदूह्यम् ।

अथ श्रमः—

श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः स्वेदोऽस्मिन्मर्दनादयः ।

अध्वजो यथा उत्तररामचरिते—

'अलसलुलितमुग्धान्यध्वसंपातखेदादशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
1 परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥'

रतिश्रमो यथा माघे—

'प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।
शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥'

इत्याद्यूह्यम् ।

---

१ [illegible] इति पाठः

अथ धृतिः —

सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ॥ १२ ॥

ज्ञानाद्यथा भर्तृहरिशतके —

'वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥'

शक्तितो यथा रत्नावल्याम् —

'राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं
कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥'

इत्याद्यूह्यम् ।

अथ जडता —

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥ १३ ॥

इष्टदर्शनाद्यथा —

'एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥'

अनिष्टश्रवणाद्यथा उदात्तराघवे —

तावन्तस्ते महात्मानो निहताः केन राक्षसाः ।
[illegible] खरदूषणाः ।

द्वितीयः — [illegible] । प्रथमः — [illegible]

द्वितीयः — [illegible]

[illegible]

प्रथमः — [illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ दैन्यम्—

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं कार्ष्ण्यामृजादिमत् ॥ १४ ॥

दारिद्र्यन्यक्कारादिविभावैरनौजस्कता चेतसो दैन्यम्। तत्र च कृष्णत्वमलिनदर्शनादयोऽनुभावाः। यथा—

> वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
> कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो।
> यत्नात्संचिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
> दृष्ट्वा गर्भभरालसां सुतवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥

शेषं पूर्ववत्।

अथौग्र्यम्—

दुष्टेऽपराधदौर्मुख्यक्रौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १५ ॥

यथा वीरचरिते—जामदग्न्यः—

> उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसंतानरोषा-
> दुद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान्।
> पित्र्यं तद्रक्तपूर्णह्रदसवनमहानन्दमन्दायमान-
> क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्तेहितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्।

यथा—

> [illegible]
> [illegible] हृदय [illegible]।
> [illegible]
> [illegible] ॥

[illegible]—

> [illegible]।
> [illegible] ॥

अथ त्रासः—

गर्जनादेर्मनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः ॥ १६ ॥

यथा माघे—

> त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य।
> क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥

[illegible]

अथासूया—

परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।
दोषोक्त्यवज्ञे भ्रुकुटिमन्युक्रोधेङ्गितानि च ॥ १७ ॥

गर्वे यथा वीरचरिते—

आधत्ते प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो दृप्तः कथं मृष्यते ॥

दौर्जन्याद्यथा—

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्व गुणार्जने
नहि परयशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।
विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रसक्तमनोरथो
दिनकरकरान्पाणिच्छत्रैर्नुदन्श्रममेष्यसि ॥

मन्युजा यथामहानाटके—

पुरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक्परिणतो
गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा
मनस्विन्या रोषप्रणयरभसाद्गद्गदगिरा ।
अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याश्रुकलुषं
रुषा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥

अथामर्षः—

अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते—

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा वेणीसंहारे—

युष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥

अथ गर्वः —

गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः ।
कर्माण्याधर्षणावज्ञा सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १९ ॥

यथा वीरचरिते—

मुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तत्प्रियं मे विरमतु परिकम्पः कातरे क्षत्रिये
तपसि विततकीर्तेर्दर्पकण्डूलदोष्णः परिचरणसमर्थो राघवः क्षत्रियोऽ

यथा वा तत्रैव—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥

अथ स्मृतिः —

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात्स्मृतिरत्र च ।
ज्ञातत्वेनार्थभासिन्यां भ्रूसमुन्नयनादयः ॥ २० ॥

यथा—

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणं
आः ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥

यथा वा मालतीमाधवे— माधवः —मम हि प्राक्तनोपलम्भसंभावि [illegible] प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययो [illegible] तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् ।

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासंततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥

अथ मरणम्—

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ।

[illegible]

[illegible]

'द्रमभिनेपितदुरनटकपत्रसंनैगतरक्षणक्ष्तरसुरदत्नमशा ।
सागरगैरदहरद्व्यनुत्वानिपदुद्दुदप्पनदग्रस्वसरा श्वनैव ॥'

अथ मद —

हर्षोत्कर्षो मदः पानात्स्खलदङ्गवचोगतिः ॥ २१ ॥
निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माघे—

'हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
चक्रिरे भृशमृजोरपि वध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥

गरि ।

अथ सुप्तम्—

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र श्वासोच्छ्वासक्रियापरम् ॥ २२ ॥

यथा—

'लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानां नवकलमपलालस्रस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्कुचकलशमहोष्माबद्धरेखस्तुषारः ॥'

अथ निद्रा—

मनःसंमीलनं निद्रा चिन्तालस्यक्लमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोत्स्वप्नतादयः ॥ २३ ॥

यथा—

निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥

यथा च माघे—

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति ।
मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां ददददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥

अथ विबोध —

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ।

यथा माघे—

चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणामशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ।

अथ व्रीडा—

दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावस्तमुन्नयेत् ।
साचीकृताङ्गावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥ २४ ॥

यथामरुशतके—

पटालग्ने च [illegible] नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं [illegible] पहरति गात्राणि निभृतम् ।

---

१ अ मरुशतक [illegible]
१० ७

न चक्रोल्लाप्याद्यु स्मितमुखसखीदत्तनयना
ह्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥

अथापस्मारः —

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधि ।
भूपातकम्पप्रस्वेदलालाफेनोद्गमादयः ॥ २१ ॥

यथा माघे—

'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥'

अथ मोहः —

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।
तत्राज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शनादयः ॥ २२ ॥

यथा कुमारसंभवे—

'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥'

यथा चोत्तररामचरिते—

'विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥'

अथ मतिः —

भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा किराते —

'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
[illegible] स्वयमेव संपदः ॥'

यथा च —

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

अथालस्यम् —

आलस्यं श्रमगर्भादेर्जाड्यजृम्भासितादिमत् ॥ २३ ॥

यथा मम —

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

अथ दैन्यम् —

[illegible]
[illegible] ।

१ [illegible]

उत्पातात्स्रस्तताङ्गेष्वहितहितकृते शोकहर्षानुभावा
वह्नेर्धूमाकुलास्यः करिजमनु भयस्तम्भकम्पापसाराः ॥ २८ ॥

अभिसरो राजविद्रवादि । तद्धेतुरावेगः । यथा मम—

'आगच्छागच्छ सज्जं कुरु वरतुरगं संनिधेहि द्रुतं मे
खड्गः क्वासौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमङ्गप्रविष्टम् ।
संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिभृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छन्
वादः स्वप्नाभिदृष्टे त्वयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥'

अन्यच्च ।

वल्गमानं तनुत्राणं खड्ग खड्ग रथो रथ ।
इति शुश्रुविरे विष्वग्भटानां सुभटोक्तयः ॥

यथा वा—

आरब्धो दस्युभयेषु सहसा संत्यज्य सेवक्रिया
मैत्राप्याप... किंचिदमित्यालोकय त्वाकुला ।
आरोहत्युन्नमदुष्ट्र वटवो वाचंयमा अप्यमी
रामे मुक्तसमाधयो निभृतदीप्ततोयपाद स्थिता ॥

वातावेगो यथा—'वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम्' इत्यादि ।

वर्षजो यथा—

'देवे वर्षत्यशनपचनव्यापृता वह्निहेतो-
र्गेहाद्गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः ।
नीध्रप्रान्तानविरलजलान्पाणिभिस्ताडयित्वा
शूर्पच्छत्रस्थगितशिरसो योषितः संचरन्ति ॥'

उत्पातजो यथा—

पौलस्त्यपीनभुजसंपदुदस्यमानकैलाससंभ्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।
श्रेयांसि वो दिशतु निह्नुतकोपचिह्नमालिङ्गनोत्पुलकमासितमिन्दुमौलेः ॥

अहितकृतस्त्वनिष्टदर्शनश्रवणाभ्याम् । तद्यथोदात्तराघवे—चित्रमायः—(ससंभ्रमम्) भगवन् कुलपते रामभद्र परित्रायतां परित्रायताम् । (इत्याकुलतां नाटयति ।) इत्यादि । पुनः चित्रमायः—

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।
नीयते रक्षसानेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥

रामः—

वत्सस्याभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्
त्रस्तश्चैष मुनिर्विरौति मनसश्चास्त्येव मे संभ्रमः ।
मा हासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद्गुरुर्याचते
न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥

इत्यनिष्टप्राप्तिकृतसंभ्रमः ।

इत्याक्षिप्तो यथा तत्रैव—'(प्रविश्य ससंभ्रान्तो वानरः।) वानरः— महाराज, एदं खु पवणणन्दणागमणेण पहरिस—' इत्यादि देवस्स हिअअ-णन्दणस्स विअड्ढिदं महुवणम्।' इत्यन्तम्।

यथा वा वीरचरिते—

'एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्धनि चिरस्य परिष्वजे त्वाम्।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते॥'

वह्निजो यथामरुशतके—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः॥

यथा वा रत्नावल्याम्—

विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमाकुलत्वं प्रसरयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम्।
विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियायाः प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि॥

करिजो यथा रघुवंशे—

'स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार॥'

[illegible]। तत्र व्याघ्रशूकरवानराद्यभिभवा भानका [illegible] [illegible]।

अथ [illegible] —

सर्वो विकारः [illegible]।

यथा—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यथा कुमारसंभवे—

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अथ व्याधिः—

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २९ ॥

दिङ्मात्रं तु यथा—

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता
दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वाहितः ।
अद्य श्वः परनिर्वृतिं भजति सा श्वासैः परं खिद्यते
विस्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥

अथोन्मादः—

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।
अस्मिन्नवस्था रुदितगीतहासासितादयः ॥ ३० ॥

यथा— आः क्षुद्रराक्षस तिष्ठ तिष्ठ । क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि' इत्युपक्रम्य कथम् ।

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥

इत्यादि ।

अथ विषादः—

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः ।
निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ ३१ ॥

यथा वीरचरिते— हा आर्ये ताडके किं हि नामैतत् । अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि ग्रावाणः प्लवन्ते ।

नन्वेष राक्षसपतेः स्खलितः प्रतापः प्राप्तोऽद्भुतः परिभवो हि मनुष्यपोतात् ।
दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथो दैन्यं जरा च निरुणद्धि कथं करोमि ॥

अथौत्सुक्यम्—

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः ।
तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसंभवे—

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥

१ स्थाने [illegible] ४४ २

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । तदुक्तम्—

'भावाभिनयसंबद्धान्स्थायिभावांस्तथा बुधाः ।
[illegible] ॥

इति । [illegible] । [illegible] ।

रसः स एव स्वाद्यत्वाद्रसिकस्यैव वर्तनात् ।
नानुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वतः ॥ ३८ ॥
द्रष्टुः प्रतीतिर्व्रीडेर्ष्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ।
लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्येव दर्शनात् ॥ ३९ ॥

काव्यार्थोपप्लावितो रसिकवर्ती रत्यादिः स्थायीभावः स इति प्रतिनिर्दिश्यते । स च स्वाद्यतां [illegible] रसो रसिकवर्तीति वर्तमानत्वात् नानुकार्यरामादिवर्ती वृत्तत्वात्तस्य । अथ [illegible] वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । तथापि [illegible] एव । किंच न काव्यं रामादीनां रसोपजननाय कविभिः प्रवर्त्यते । अपि तु सहृदयानानन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्वसंवेद्य एव । यदि चानुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्यात्ततो नाटकादौ तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि स्वकान्तासंयुक्ते दृश्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेन्न रसानां स्वादः सत्पुरुषाणां च लज्जेर्ष्यानुरागापहारेच्छादयः प्रसज्येरन् । एवं च सति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमपास्तम् । अन्यतो लब्धसत्ताकं वस्त्वन्येनापि व्यज्यते । प्रदीपेनेव घटादि । न तु तदानीमेवाभिव्यञ्जकत्वाभिमतैरापाद्यस्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावेदितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च सीतादीनां देवीनां विभावत्वेनाविरोध उच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।
विभावयति रत्यादीन्स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ५० ॥

न हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्यात्वा प्रातिस्विकीं रामादीनामवस्थामितिहासवदुपनिबध्नन्ति । किं तर्हि सर्वलोकसाधारणाः स्वोत्प्रेक्षाकृतसंनिधीर्धीरोदात्ताद्यवस्थाः क्वचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः ।

[illegible] ।

क्रीडतां मृण्मयैर्यद्वद्बालानां द्विरदादिभिः ॥ ५१ ॥
स्वोत्साहः स्वदते तद्वच्छ्रोतॄणामर्जुनादिभिः ।

एतदुक्तं भवति । नात्र लौकिकशृङ्गारादिवत्स्त्र्यादिविभावादीनामुपयोगः । किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौकिकरसविलक्षणत्वं नाट्यरसानाम् । यदाह—'अष्टौ नाट्यरसाः स्मृताः' इति ।

काव्यार्थभावनास्वादो नर्तकस्य न वार्यते ॥ ५२ ॥

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रसवान्भवति । तदानीं भोग्यत्वेन स्वमहिलादेरग्रहणात्काव्यार्थभावनया त्वस्मदादिवत्काव्यरसास्वादोऽस्यापि न वार्यते ।

कथं च काव्यात्स्वादोद्भूतिः किमात्मा चासाविति व्युत्पाद्यते—

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।
विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ॥ ५३ ॥
शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ।
हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ॥ ५४ ॥
अतस्तज्जन्यता तेषामत एवावधारणम् ।

काव्यार्थेन विभावादिसंसृष्टस्थाय्यात्मकेन भावकचेतसः संभेदे अन्योन्यसंवलने प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रबलतरस्वानन्दोद्भूतिः स्वादः । तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रतिनियतविभावादिकारणजन्यत्वेन चातुर्विध्यं भवति । तद्यथा—शृङ्गारे विकासः वीरे विस्तरः बीभत्से क्षोभः रौद्रे विक्षेप इति । तदन्येषां चतुर्णां हास्याद्भुतभयानककरुणानां स्वसामग्रीलब्धपरिपोषाणां त एव चत्वारो विकासाद्याश्चेतसः । अत एव—

शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।
वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः ॥

इति । हेतुहेतुमद्भाव एव संभेदापेक्षया दर्शितो न तु [illegible] [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

धर्मभेदादानन्दोद्भव इति । करुणादौ तु दुःखात्मकत्वे कथमिवासौ प्रादुष्यात् । तथा हि । तत्र करुणात्मककाव्यश्रवणाद् दुःखाविर्भावोऽश्रुपातादयश्च रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति । न चैतदानन्दात्मकत्वे सति युज्यते । सत्यमेतत् । किंतु तादृश एवासावानन्दः सुखदुःखात्मको यथा प्रहरणादिषु संभोगावस्थायां कुट्टमिते स्त्रीणामन्यश्च लौकिकात्करुणात्काव्यकरुणः । तथा ह्यत्रोत्तरोत्तरा रसिकानां प्रवृत्तयः । यदि वा लौकिककरुणवद् दुःखात्मकत्वमेवेह स्यात्तदा न कश्चित्तत्र प्रवर्तेत । ततः कारुण्यैकरसानां रामायणादिमहाप्रबन्धानामुच्छेद एव भवेत् । अश्रुपातादयश्चेति वृत्तवर्णनाकर्णनेन विनिपातितेषु लौकिकवैक्लव्यदर्शनादिवत्प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न विरुध्यन्ते । तस्माद्रसान्तरवत्करुणस्याप्यानन्दात्मकत्वमेव ।

ननु शान्तरसस्यानभिधेयत्वाद्यद्यपि नाट्येऽनुप्रवेशो नास्ति तथापि सूक्ष्मातीतादिवस्तूनां सर्वेषामपि शब्दप्रतिपाद्यतया विद्यमानत्वात्काव्यविषयत्वं न निवार्यते । अतस्तदुच्यते—

शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता ॥ ४५ ॥

शान्तो हि यदि तावत्—

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसस्तु शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥

इत्येवंलक्षणः तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तस्य च स्वरूपेणानिर्वचनीयता । तथा हि श्रुतिरपि स एष नेति नेति इत्यन्यापोहरूपेणाह । न च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्त्यथ तदुपायभूतो मुदितामैत्रीकरुणोपेक्षादिलक्षणस्तस्य च विकासविस्तारक्षोभविक्षेपरूपतैवेति । तदुक्त्यैव शान्तरसास्वादो निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयावान्तरकाव्यव्यापारप्रदर्शनपूर्वकं प्रकरणेनोपसंहारं प्रतिपादयति—

पदार्थैरिन्दुनिर्वेदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।
काव्याद्विभावसंचार्यनुभावप्रख्यतां गतैः ॥ ४६ ॥
भावितः स्वदते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशेषैश्चन्द्रादिभिरुद्दीपनविभावैः प्रमदाप्रभृतिभिरालम्बनविभावैर्निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभावैः रोमाञ्चाश्रुभ्रूक्षेपकटाक्षाद्यैरनुभावैरवान्तरव्यापारतया पदार्थीभूतैर्वाक्यार्थः स्थायीभावो विभावितो भावरूपतामानीतः स्वदते स रस इति प्राक्प्रकरणतात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते—तत्राचार्येण स्थायिनां रत्यादीनां शृङ्गारादीनां च पृथग्लक्षणानि विभावादिप्रतिपादनाङ्गानि । अत्र तु—

लक्षणैक्यं विभावैक्यादभेदाद्रसभावयोः ॥ ४७ ॥

क्रियत इति वाक्यशेषः ।

तत्र तावच्छृङ्गार —

रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।
प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।
प्रहृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितः ॥ ४८ ॥

इत्यनुपनिबध्यमानं काव्यं शृङ्गाराद्यास्वादाय प्रभवतीति । [illegible]
तत्र देशविभावो यथोत्तररामचरिते—

स्मरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।
स्मरसि सरसनीरां तत्र गोदावरीं वा स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥

कलाविभावो यथा—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

यथा च—

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

कालविभावो यथा कुमारसंभवे—

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥'

युवतिविभावो यथा मालविकाग्निमित्रे—

'दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः ॥'

यूनोर्विभावो यथा मालतीमाधवे—

'भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।
साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्
गाढोत्कण्ठा लुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥'

अन्योन्यानुरागो यथा तत्रैव—

'यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥'

मधुराङ्गचेष्टितं यथा तत्रैव—

'स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किंचिदाकुञ्चितानां विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥'

ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाष्टौ त्रिंशत्त्रयो ये व्यभिचारिणश्च ।
एकोनपञ्चाशदमी हि भावा युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ।
आलस्यमौग्र्यं मरणं जुगुप्सा तस्याश्रयाद्वैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४८ ॥

त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणोऽष्टौ स्थायिनः अष्टौ सात्त्विकाः [illegible] युक्त्याङ्गाङ्गित्वेन निबध्यमाना [illegible] [illegible] ।

[illegible]

अयोगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा ।

[illegible]

तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ॥ ५० ॥
पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः ।

[illegible]

[illegible]

अथ विप्रयोगः—

विप्रयोगस्तु विश्लेषो रूढविस्रम्भयोर्द्विधा ॥ ५७ ॥
मानप्रवासभेदेन मानोऽपि प्रणयेर्ष्ययोः ।

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोगः । तस्य द्वौ भेदौ—मानः प्रवासश्च । मानविप्रयोगोऽपि द्विविधः—प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपावसितयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयः । तद्भङ्गो मानः प्रणयमानः । स च द्वयोर्नायकयोर्भवति । तत्र नायकस्य यथोत्तररामचरिते—

'अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥'

नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य—

'प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससंभ्रमविस्मित-
स्त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता-
ववतु भवतस्त्र्यक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥'

उभयोः प्रणयमानो यथा—

'पणअकुविआण दोह्णवि अलिअपसुत्ताण माणइन्ताणम् ।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाण को मल्लो ॥'[२]

स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।
श्रुते वानुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५९ ॥
उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनकल्पितः ।
त्रिधानुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ६० ॥

ईर्ष्यामानः पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरसङ्गिनि स्वकान्ते उपलब्धे सत्य-न्यासङ्गः श्रुतो वानुमितो दृष्टो वा स्यात् । तत्र श्रवणं सखीवचनात्तस्या विश्वास्यत्वात् । यथा ममैव—

'सुभ्रु त्वं नवनीतकल्पहृदया केनापि दुर्मन्त्रिणा
मिथ्यैव प्रियकारिणा मधुमुखेनास्मासु चण्डीकृता ।
किं त्वेतद्विमृश क्षणं प्रणयिनामेणाक्षि कस्ते हितः
किं धात्रीतनया वयं किमु सखी किं वा किमस्मत्सुहृत् ॥'

---

१ 'कोपावसित' इति पाठः ।

२ प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।
निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥ इति च्छाया ।

नायिकापरिजनावर्जनं भेदो यथा ममैव—

'कृतेऽप्याज्ञाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो
धृताः स्मित्वा हस्ते विसृजति रुषं सुभ्रु बहुशः ।
प्रकोपः कोऽप्यन्यः पुनरयमसीमाद्य गुणितो
वृथा यत्र स्निग्धाः प्रियसहचरीणामपि गिरः ॥'

दानं व्याजेन भूषादेर्यथा माघे—

'मुहुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
अधिरजनि गतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेव महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥'

पादयोः पतनं नतिर्यथा—

'णेउरकोडिविलग्गं चिउरं दइअस्स पाअपडिअस्स ।
हिअअं माणपउत्थं उम्मोअन्ति त्ति विअ कहेइ ॥'

उपेक्षा तदवधीरणं यथा—

'किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।
आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥'

रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरं यथा ममैव—

'अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभव-
श्चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।
इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति संत्रास्य सहसा
कृताश्लेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥'

अथ प्रवासविप्रलम्भः—

कार्यतः सम्भ्रमाच्छापात्प्रवासो भिन्नदेशता ॥ ५४ ॥
द्वयोस्तत्राश्रुनिःश्वासकार्श्यलम्बालकादिता ।
स च भावी भवन्भूतस्त्रिधाद्यो बुद्धिपूर्वकः ॥ ५५ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible]
[illegible] ।

[illegible]

अथवा । 'प्रिये, किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥'

यथा च ममैव—

'लावण्यामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णागरुश्यामले
वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वङ्गि दूरोन्नते ।
नासावंशमनोज्ञकेतकतनुभ्रूपत्रगर्भोल्लस-
त्पुष्पश्रीतिलके सहेलमदनश्चापैरिवारोपिते ॥'

चेष्टास्तत्र प्रवर्तन्ते लीलाद्या दश योषिताम् ।
दाक्षिण्यमार्दवप्रेम्णामनुरूपाः प्रियं प्रति ॥ ७० ॥

ताश्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेच्चाटुकृत्कान्तः कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।
न ग्राम्यमाचरेत्किंचिन्नर्मभ्रंशकरं न च ॥ ७१ ॥

ग्राम्यः संभोगो रङ्गे निषिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति पुनर्निषिध्यते ।

यथा रत्नावल्याम्—

स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।
उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥

इत्यादि । नायकनायिकाकैशिकीवृत्तिनाटकनाटिकालक्षणाद्युक्तं कविपरम्परागतं स्वयमौचित्यसंभावनानुगुण्येनाभिनवं चानुसंदधानः सुकविः शृङ्गारमुपनिबध्नीयात् ।

अथ वीरः—

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-
मोहाविषादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।
उत्साहभूः स च दयारणदानयोगात्
त्रेधा किलात्र मतिगर्वधृतिप्रहर्षाः ॥ ७२ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावैः करुणायुद्धदानाद्यैरनुभावैः गर्वधृतिहर्षामर्षस्मृतिमतिवितर्कप्रभृतिभिर्भावैः उत्साहः स्थायी स्वदते भावकमनांसि इत्यास्वादात्मा प्रभवत्ययं वीरः । तत्र दयावीरो यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य । दानवीरः परशुरामबलिप्रभृतीनाम् । त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः इति ।

सत्त्वप्रयिविमुक्तमधि विकसद्दृश स्फुरत्कुसुम
नियमाभिसरगजकुसुमलघुनाम्भोरसामधनि ।

[illegible]
[illegible] ॥'

यथा च ममैव—

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अथ बीभत्सः—

बीभत्सः कृमिपूतिगन्धिवमथुप्रायैर्जुगुप्सैकभू-
रुद्वेगी रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः ।
वैराग्याज्जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो
नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहावेगार्तिशङ्कादयः ॥ ७३ ॥

अत्यन्तहृद्यैः कृमिपूतिगन्धिप्रायैर्वस्तुभिरुद्वेगी [illegible] उद्वेगी बीभत्सः । यथा मालतीमाधवे—

'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥'

रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणो बीभत्सः ।

यथा वीरचरिते—

'आन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलककूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
द्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥'

वैराग्याज्जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धो बीभत्सः । यथा—

'लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ ।
मांसास्थिकूटं जघनं जनः काममहातुरः ॥'

न चायं शान्त एव विरक्तो यतो बीभत्समानो विरज्यते ।

अथ रौद्रः—

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रोऽनुजः
क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभ्रुकुटिस्वेदास्यरागैर्युतः ।
शस्त्रोल्लासविकत्थनांसधरणीघातप्रतिज्ञाग्रहै-
रत्रामर्षमदौ स्मृतिश्चपलतासूयौग्र्यवेगादयः ॥ ७४ ॥

---

१ [illegible] इति पाठः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ७९ ॥

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ८० ॥

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ८१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ८२ ॥

[illegible]

दशरूपकावलोके प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि ।

अमरुशतकम्—३६ ४५, ४६ ४७, ४९ ५० ५६ ५९ ८१ ८५
८८ १ ४
उत्तरचरितम् (उत्तररामचरितं वा)—२१ ३२, ६५ ६७ ८ ८२ ८६
९९ १०२ १०५
उदात्तराघवम्—६० ६२ ७ ८१ ८७
कर्पूरमञ्जरी—६६
कादम्बरी—१०५
कामसूत्रम्—१०१
काव्यनिर्णय —९५
किरातम्—८६
कुमारसम्भवम्—५२ ७४ ८६ ८९ ९३, ९९ १ १ १ ८
छलितरामम्—२० ६६ ६८
धनिक (अवलोककृत्)—३९ ४३ ४२ ४२ ४५ ५२, ५३ ७४ ५५
५६ ७८ ७८ ८६ ८७ १ २ १०२ १ ६ १०७
नागानन्दम्—३० ४ ४२ ४७ ५७ १ ६
पद्मगुप्त —
पाण्डवानन्दम्—
प्रियदर्शिका (प्रियद न वा)— ६१
बृहत्कथा ([illegible])—
भट्टबाण —
भरतमुनि —
भर्तृहरि —
भर्तृहरिशतकम्— ८१
भवभूति —
महाभारतम्—
माघम्—[illegible] ८ [illegible]
मालतीमाधवम्— [illegible] ८८ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
मालविकाग्निमित्रम्— ८ ६८ १
मुञ्ज —[illegible]
मुद्राराक्षसम्—([illegible])—[illegible] ६

मृच्छकटिका—२४, ३७, ४८ ७२
मेघदूतम्—१०५
रघु (रघुवंशो वा)—३५, ८८ १०९
रत्नावली—४, ५ ६, ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६, १७, १८ १९, २०, २१ २२ २३, २४, २५ २६ २७ २८ २९ २९ ३०, ३६ ४७ ५८ ६१, ६३ ६४, ६७ ८० ८१ १०६ १०९
रामाभ्युदयम्—२४
रामायणम्—४, ३३ ४० ६० ७ ९७
रुद्र —१०३
वाक्पतिराजदेव —१०२
विदग्धनितम्बा—९०
विक्रमोर्वशी—६५ ६६ १ ७
विद्धशालभञ्जिका—१ १
वीरचरितम्—८ ३२ ३५ ४१, ४२ ५५ ६० ७०, ८० ८३, ८३ ८४ ८५ ८८, ८९ १०७ १ ८
वेणीसंहारम्—५ ८ ९, १ , ११ १२ १३ १९, २०, २१ २२ २३, २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ६४ ८३ १०८
शाकुन्तलम्—५२ ५२ ६३ ६९ १०१
षट्सहस्रीरत्—७७
हनुमन्नाटकम्—३१

दशरूपकावलोकोदाहृतश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
अदृप्यमति काम जीव्यात्	वेणीसंहारे	११
अच्छिन्न नयनाम्बु	[अमरुशतके]	८९
अण्णुदुम्पुदुमहेन्भ्रि		११
अत्रान्तरे किमपि वाग्विभव	मालतीमाधवे	५४
अदय कि न विघ्रजयमह	वेणीसंहारे	२५
अ॰त सुसदु रसोरतु	[उत्तररामचरिते]	१९
अनाघ्रात पुष्प किसलय	शाकुन्तले	७२
अन्य स्तरपि संयतम	मम (धनिकस्य)	४१
अन्य कपितमत्र	[मालतीमाधवे]	११
अन्यासु तावदुपमर्द	विकटनितम्बायाः	•
अन्यान्यास्यपाल्मिप्रद्रिप	वेणीसंहारे	११
अप्रियाणि करोत्येव	वेणीसंहारे	२५
अभिव्यक्तालीक: सकल	मम (धनिकस्य)	५८ १ ४
अभ्युन्नते घनिनि		
अभ्युन्नतस्तनमुरोनयने		५४
अयमुन्यति कन्य	मम (धनिकस्य)	४५
अयि गाढननथ जीवनी		७७
आव॰मनि विन्य	कुमारसम्भवे	११
आथ च प्रव गाहमन्पि		१८
अन्तर्गतिमुग्धान्यथ	वीरचरिते	८३
अ ग॰नमा नपग्र	उत्तररामचरिते	८
अम ॰ ॰ धनपातश्र	कुमारसम्भवे	१९
[illegible]	शाकुन्तले	१ १
[illegible]	कुमारसम्भवे	
[illegible]	[मायधनस्य]	
[illegible]	रत्नावल्याम्	
[illegible]	उत्तररामचरिते	१
[illegible]	[विक्रमोर्वश्याम्]	
आताम्र [illegible]	मम (धनिकस्य)	
आम्भानमा [illegible]	रत्नावल्याम्	
	कुमारसम्भवे	

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
आकण्ठिमगराग्रिनम्य	अमरुशतके	८६
आनन्दाय च विस्मयाय	वीरचरिते	५८
आप्रप्रोतबृहत्कपाल	वीरचरिते	१०७
आयस्ता कलहं पुरेव	[अमरुशतके]	८
आयाते दयिते मरु	[अमरुशतके]	८१
आलापान्भ्रूविलासो		८८
आशस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशो	वेणीसंहारे	१२
आश्लिष्टभूमिं रसितार	माघ —	८६
आसादितप्रकटनिर्मल		६८ ५
आहूतस्याभिषेकाय		३७ ४२
इन्दीवरेण नयनं		१०३
इयं गेहे लक्ष्मीरियममृत	उत्तरचरिते	६७
इयं सा लोलाक्षी त्रिभु		१
उचित प्रणयो वर विहन्तु	[मालविकाग्निमित्रे]	७१
उच्छ्वसन्मण्डलप्रान्तरेख	मम (धनिकस्य)	४३
उत्कम्पानननुन्नवत्	मम (धनिकस्य)	७८
उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं	मालतीमाधवे	१०७
उत्तालोत्कट गभानपि	वीरचरिते	८२
उत्तालताडकोत्पातदर्शने	वीरचरिते	४१
उत्तिष्ठ दूति यामो यामो		४६
उत्पत्तिर्जमदग्नित स	वीरचरिते	७
उत्सङ्गे वा मलिनवसने	मेघदूते	१ ५
उद्दामोत्कलिका विपाण्डुर	[रत्नावल्याम्]	८
उन्मादयन्दन दुदीसि		३
उरसि निहितस्तारो हार	अमरुशतके	५०
एकत्रासनसंस्थिति	अमरुशतके	८
एक ▪ नानेर्मीलना		१
एकेना गा प्रवितत	[चन्द्रकस्य]	१
एक्तो रुअइ पिआ		१
एता पश्य पुर स्थली		६१
एते वयममी दारा	[कुमारसंभवे]	६२
एवंवादिनि देवर्षौ	[कुमारसंभवे]	८६
एवमालि निगृहीतसाध्व	कुमारसंभवे	८१
एह्येहि वत्स रघुनन्दन	वीरचरिते	८८
औत्सुक्येन कृतत्वरा	[रत्नावल्याम्]	६३

श्लोक ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृ॰ ।
क सशुचिनाभिषेकाहाय		
कण्ठे कृतावशेष कनक		
कपाले जानकया करि	रत्नावल्याम्	८८
कर्पूर नासनवधात्	[हनुमन्नाटके]	६१
कर्णावितो रोधकषाय	वेणीसंहारे	४१
कना धूमच्छलानां मधुमय	कुमारसम्भवे	२
कर्त्तं भो कथयामि	वेणीसंहारे	५४
का त्व शुभे कस्य		६६
कान्त तल्पमुपागते	चर्या	४
का श्लाघ्या गुणिनां	[अमरुशतक] –	६
किं लाभेन रिपुहित	पाण्डवानन्दे	४
किं गतेन न हि युक्त		६५
किं चरणीए निमज्जो	[किरातार्जुनीये]	४
किमपि किमपि मन्द	रत्नावल्याम्	४
कुन्धात्तिआए वेच्छह	उत्तररामचरिते	४
कृतगुरुमहदादिक्षोभ		१
कृतमस्याहाभ्र कथमिव	वेणीसंहारे	४१
कृष्णाश्मन्तवासी जयति	मम (धनिकस्य)	९
कृष्णा केशेषु माया	वीरचरिते	१४
[illegible]	वर्णासहारे	४१
[illegible]		
[illegible]	[वीरचरित]	१
[illegible]	अमरुशतक	
[illegible]	शाकुन्तलम्	
[illegible]	[अमरुशतक]	
[illegible]	वेणीसंहार	
[illegible]	[अमरुशतक]	
[illegible]	अमरुशतक	
[illegible]	मालतीमाधव	
[illegible]	वेणीसंहार	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible] नागानन्द	
[illegible]	हनुमन्न	

श्लोकः।	कविनाम प्रबन्धनाम वा।	पृष्ठं।
[illegible]	माघे	४९
[illegible]	वेणीसंहारे	११
[illegible]	मालतीमाधवे	११
[illegible]	मम ([illegible])	५९
[illegible]	वेणीसंहारे	११
[illegible]		१०
[illegible]	उत्तररामचरिते	१०
[illegible]	वेणीसंहारे	११
[illegible]	मालतीमाधवे	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	कुमारसंभवे	[illegible]
[illegible]	मम ([illegible])	५१
[illegible]	मालतीमाधवे	१०
[illegible]	अमरुशतके	४९
[illegible]	मम ([illegible])	५१
[illegible]	[मात्र]	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	६१
[illegible]	मम ([illegible])	[illegible]
[illegible]	मम ([illegible])	[illegible]
[illegible]	कुमारसंभवे	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृ ।
दाक्षिण्य नाम बिम्बोष्ठि	मालविकाग्निमित्रे	६
भिद्य सु दुरितआए	[गाथासप्तशत्याम्]	६३
दीपाक्ष शरदिन्दुकान्ति	मालविकाग्निमित्रे	१०
दु धायनस्य हृदयस्तता	वेणीसंहारे	११
दुग्दक्षणाणुराओ रम्भा	रत्नावल्याम्	११
दूरादीयो धरणीधराभ	वीरचरिते	८०
दृष्टि हे प्रतिवेशिनि	[विद्धशालभञ्जिकायाः]	४७
दृष्टि मान्यता बिभर्ति		४१ ५१
दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रय	[उत्तररामचरिते]	४१
देवकायनसंस्थिते प्रिय	अमरुशतके	४७ ५९
देआ पसिअ णिअन्तसु		५१
दवे वर्षत्यशनवन		८७
देव्या अद्भुतनायनाभ्युप	रत्नावल्याम्	११
द रत्तरिता शनैथ	अमरुशतके	१६
दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखर		१९
द्रवन्ति न विरतधुम	वेणीसंहारे	६५ ६७
द्वीपान्यस्मादपि	रत्नावल्याम्	७ ११ १४
धिग्धिग्दशाननजित	[हनुमन्नाटके]	७९
धूताशुभो यावदह	वेणीसंहारे	१९
न खलु वयममुष्य	माघ	४५
न च गन्धवाप्यपि य [illegible]	[माघ]	५
न जाने सं मुख [illegible]	[अमरुशतके]	
न त्व [illegible]	वीरचरिते	
न पु [illegible]		
न म [illegible]		६
[illegible]		
[illegible]	[विक्रमोर्वश्याम्]	
[illegible]	[माघ]	
[illegible]	रत्नावल्याम्	
[illegible]	[अमरुशतके]	
नि [illegible]	[माघ]	
नि [illegible]	[विद्धशालभञ्जिकायाः]	
निष्कारणापरा [illegible]	[illegible]	
निशम्य [illegible]	वेणीसंहारे	
नूनं [illegible]	वेणीसंहारे	

श्लोकः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
[illegible]		४१
[illegible]	वेणीसंहारे	१२
[illegible]	अमरुशतके	८५
[illegible]	[गाथासप्तशत्याम्]	१०२
[illegible]	[कुमारसंभवे]	५०
[illegible]	रत्नावल्याम्	[illegible]
[illegible]	वीरचरिते	[illegible]
[illegible]	कुमारसंभवे	[illegible]
[illegible]	[अमरुशतके]	[illegible]
[illegible]	[नागानन्दे]	[illegible]
[illegible]	[वीरचरिते]	[illegible]
[illegible]	अमरुशतके	[illegible]
[illegible]	वेणीसंहारे	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	{ [illegible] / [illegible] }	[illegible]
[illegible]	रत्नावल्याम्	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	वेणीसंहारे	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	रत्नावल्याम्	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	अमरुशतके	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	रत्नावल्याम्	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

श्लोक।	ग्रन्थनाम ग्रन्थनाम वा।	पृ।
निशो मांसनिवेषण		
गुण [illegible] सदा प्रिय		
भूमा [illegible] शरीरे		१ ८
भूप परिभवक्रान्ति	वेणीसंहारे	६८
भूयो भूय [illegible]	वेणीसंहारे	०८
भ्रमः सहगोद्भूता	मालतीमाधवे	
मर[illegible]तपरिपूत गोत्र	[रत्नावल्याम्]	१
मया पान्था एवा	मृच्छकटिकायाम्	७१
मत्तानां कुसुमरसेन	रत्नावल्याम्	०४ १७
मथ्नामि कौरवशतं समरे	विक्रमोर्वश्याम्(?)	०४
मधु [illegible] कुसुमक[illegible]	वेणीसंहारे	६६
मध्याह्न गमय [illegible]	कुमारसम्भवे	८
[illegible]नोऽमाधिराधीना		५
[illegible]न्यायस्यार्णवाम्भ [illegible]	विक्रमोर्वश्याम्	५७
[illegible] एहि किं [illegible]	वर्णीसंहारे	६५
मा गर्वमुद्वह कपोल		८
मात [illegible] निशाय		५१
[illegible]		४८
[illegible]	[भर्तृहरिशतके]	५५
[illegible]	पञ्चतन्त्रे	१
[illegible]		९८
[illegible]	माघ	
[illegible]	उत्तररामचरिते	१ ४
[illegible]		
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	वर्णीसंहारे	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	१
[illegible]	मालतीमाधवे	
[illegible]		
[illegible]	रत्नावल्याम्	
[illegible]	रत्नावल्याम्	
[illegible]	मालतीमाधवे	
[illegible]	वर्णीसंहारे	

श्लोक।	कविनाम ग्रन्थनाम वा।	पृष्ठे।
वे वदन्ते निकर	[महानाटकात्]	११
[illegible]	दर्शितरामे	११
ये वदन्ते न तुरि		७१
[illegible]	शुकसप्ततिकथायाम्	१०
[illegible]	वेणीसंहारे	२१
[illegible]	कर्पूरमञ्जर्याम्	११
[illegible]	मम (पाठ्यम्)	७१
[illegible]		७
[illegible]	रामायणयाम्	३१ ८१
[illegible]	धीरचरिते	१९
[illegible]	उत्तररामचरिते	६१
[illegible]	मम (भजेकल)	१ ०
[illegible]	[कमलागुप्तम्]	८१
[illegible]		८१
[illegible]	वेणीसंहारे	६० १०८
[illegible]	अमरुशतके	११
[illegible]		१ ०
[illegible]		९ ८
[illegible]	मम ([illegible])	८१
[illegible]	मम ([illegible])	१ ६
[illegible]	मालतीमाधवे	६०
[illegible]	माघ	८
[illegible]	उत्तररामचरिते	६८
[illegible]	[illegible]	६१
[illegible]		६६
[illegible]		६०
[illegible]	[illegible]	८१ १०६
[illegible]	[illegible]	६६
[illegible]	[illegible]	९१
[illegible]	[illegible]	१
[illegible]	[illegible]	८
[illegible]		९१
[illegible]	[illegible]	८१
[illegible]	[illegible]	६
[illegible]		०

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
व्यक्तिव्यञ्जनधातुना	[नागानन्दे]	९९
व्याहृता प्रतिवचो न	[कुमारसम्भवे]	४४ १०९
शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणि	[अमरुशतके]	१९
शब्दप्रयोगात्पुरुलीकच्छे	वीरचरिते	५९
शब्दब्रह्मावगम्यं		१ ९
शाम्यतु निशा तदनु	मालतीमाधवे	५
शिरसि सा धन एव	नागानन्दे	१७ ४६
शीतांशुमुखमुत्पले तव	रत्नावल्याम्	१८
शोक स्त्रीवन्नयनसलिलं	वेणीसंहारे	२५
श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः	रत्नावल्याम्	१५
श्रीहर्षो निपुणः कविः	रत्नावल्याम्	१४
श्रुत्वाप्सरोगीतिरपि	कुमारसम्भवे	५१
श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तं	मम (धनिकस्य)	५५
श्लाघ्याशेषतनुं सुदर्शन		९९
संयुक्तसुखताता यत्र	वेणीसंहारे	११ ६७
सत्यं स विजितो वीरः		४९
सच्चं जाणइ दट्ठुं सरि	[गाथासप्तशत्याम्]	५१
स तिरुक्तबन्धुः	रघुवंशे	८८
सततमतिवृत्तमाया		६९
सद्यच्छिन्नगिरः पथ	उत्तररामचरिते	८१
सन्त सञ्चरितोदय		६९
सभ्रभङ्गं करकिसलया	मम (धनिकस्य)	५६
समारूढा प्रीतिः प्रणय	रत्नावल्याम्	१८
संप्राप्तेऽवधिवासरे		८४
सहसैव समुत्थितं हैव	शाकुन्तले	५२
सव्याज तिलकालका	मम (धनिकस्य)	५५
सामन्त राज्ञः प्रियतम	रत्नावल्याम्	११
सहभृत्यगण सबान्धव	वेणीसंहारे	११
सहसा विदधीत न	किराते	६
सालोए चिअ सूरे	[गाथासप्तशत्याम्]	५८
सुभ्रूदृष्ट्या हरन	विद्धशालभञ्जिकायाम्	१ १
सुप्तं यदि मदनालसम्	मम (धनिकस्य)	१ २
स्नान हरिद्रकुङ्कुम		७५
स्वं स्वं चेष्टितमन्त्रितं		१ १
स्निग्धं श्यामलकान्ति	मालतीमाधवे	

श्लोकः।	कविनाम ग्रन्थनाम वा।	पृ०।
[illegible]		४
[illegible]	रत्नावल्याम्	१०१
[illegible]	वीरचरिते	१४७
[illegible]	मम (धनिकस्य)	५५
[illegible]	[अमरुशतके]	४४
[illegible]	उत्तररामचरिते	९९
[illegible]	मम (धनिकस्य)	१०३
[illegible]		१९
[illegible]	[शाकुन्तले]	३८
[illegible]		४५
[illegible]	[विक्रमोर्वशीयम्]	६८
[illegible]	कुमारसंभवे	५१
[illegible]	रत्नावल्याम्	११
[illegible]		४३
[illegible]		९९
[illegible]	माघ	६५
[illegible]	वीरचरिते	६१
[illegible]	वीरचरिते	६०
[illegible]	[illegible]	१०८
[illegible]	[illegible]	८